

ІВАН СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

ІВАН
СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

ВИА-ВО
М. ДЕНИСЮКА

ІВАН
СМОЛІЙ

ІВАН СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

МАНЕКЕНИ

ВИА-80
М. ДЕНИСЮКА

Оповідання Івана Смолія - це визначна подія в нашому культурному житті. Читача хвилюють переживання героїв й їхня душевна реакція, подані у вибагливій, високо-мистецькій формі. Добродично сприймає читач шляхетне наставлення автора до питань, які визначають долю людини.

Іван Смолій подає нам картини на зламі нашої епохи, що його спричинили не тільки обидві війни, але також поступ техніки і непевність майбутнього нашої цивілізації. Відступ одних суспільних шарів перед натиском інших, самостійність людини викиненої історичними подіями поза атмосферу своєї особовости,— усе те конфлікти, які прийшли ззовні, залишаючи людині вирішати: завзято боротися з потужним натиском, або загинути жертвою історичних сил.

Оповідання п. н. »Манекени«— що є фрагментами хроніки наших днів, це високо мистецьке і драматичне виявлення нашої теперішности. В цьому цінність творів Івана Смолія.

Юрій Тис

IWAN SMOLIJ

ІВАН СМОЛІЙ

МАНЕКЕНИ

НОВЕЛІ

MANIQUES

NOVELAS

*Проект зі збереження
інтелектуальної спадщини
української еміграції*

bohuslavskyj@i.ua

Editorial Mykola Denysiuk

Buenos Aires

1956

Видавництво Миколи Денисюка

Буенос-Айрес

1956

Всі права застережені

ПЕРЕДМОВА

Обкладинка роботи Б. Крюкова

Мовна редакція Гр. Голіяна

Тираж 1.500 прим.

Видано під технічним керівництвом

Ігора Величка

Іван Смолій народився 1915 року, в Західній Україні. Дебютував 1937 року оповіданням «зустріч» у львівському «Нашому Часі». В році 1939 Видавництво «Межа» надрукувало його п'єсу «Життя на вазі», в тому ж році дав до друку у Видавництві «Батьківщина» свою повість «Гранатові історії». Повість не появилася через війну. В роках 1937 — 1939 поміщав дрібні оповідання в львівській пресі. В році 1947 Видавництво «Українське Слово» в Регенсбурзі видало його збірку п. н. «Дівчина з Вінниці». В році 1951 І. Тиктор видав повість Івана Смолія п. н. «Кордони надуть». Повість нагороджено було другою премією на конкурсі «Української Трибуни» в Мюнхені. В році 1954 на конкурсі ЗУАДАК-у відзначено Смолієву п'єсу «Ніч над пшеничною землею». І врешті Видавництво Миколи Денисюка, в Аргентині приступило цього року до видання збірки п. н. «Манекени».

П'ять оповідань увійшло в нову збірку Івана Смолія. В них автор знайомить нас з внутрішнім світом своїх персонажів, сягає іноді до підсвідомости їхньої душі й яскравими картинами малює людське страждання, на якому тяжить власна і чужа вина. Один з його героїв, Яків («Будівничий Соняшного Проспекту»), в емоціях і грі бачить певний лік проти горя. Це нам нагадує Вінклерову втечу від страждання в самозабуття або навіть самогубство. Гірке життя має і Михайло (Майк) Дзюбина, але він карається за те, що потайки виїхав до Америки «без материнського благословення». За це відчужились від нього ді-

ти і, коли він лежав хворий, не почув від них доброго слова. В іншому оповіданні («Останній бій») Смолій зображає гітлерівських німців, які жили фантомом, поза реальним світом, будуючи своє царство, між іншим, на українській кривді, і це їх погубило!

Добрим мистцем слова виявив себе Іван Смолій у «Манекенах». Тут він розкрив один момент із сучасної життєвої дійсності. «Люди щораз більше уподібнюються до манекенів», заявляють привиди Джекові. Не ідеться тільки про ворожість у подружніх взаємовідносинах (Розі - Джек), але й у стосунках між людьми взагалі. «Душа людини вмирає. Холод! Холод!» — Так є, холодом віє від матеріалістичної епохи, яка богоподібну істоту перетворила в бездушного робота й вирила на його чолі тавро скепсису та безнадійности.

В новелі «Жрець сліпої богині» (нагородженої першою премією на конкурсі Спілки Науковців Літераторів і Мистців в Аргентині) автор устами жида-крамарія каже до старого Копача - українця: «Ви не такі, як інші... Ви чогось шукаєте всі...»

Немає сумніву, що українець шукає справедливости і правди (Копач), але її ніде не знаходить. Проте, «як торкнуться об себе смертнохолодні (повіки н. пр.), розкривається перед нами сліпуча Правда». Що це, містицизм? Так, автор уводить нас у нетлінне царство єдиної правди. Її не знає наш світ пристрастей, яким кориться безсмертний дух, і тому люди стали невірниками власної долі.

Буенос - Айрес, травень 1956.

Г. Г.

БУДІВНИЧИЙ СОНЯШНОГО ПРОСПЕКТУ

Його бачили часто, як проходив новолі Соняшним Проспектом. Ще здалеку легко було зазримити високу постать у сірому піджаку, у коротких до колін англійських штанах, з білими панчохами, та з кашкетом на голові. А зблизька все ще краще видно було гладко голене, худощаве обличчя з гострим вірлиним носом, із сірими, пронизливими очима.

Він залюбки зупинявся під час своїх частих прогулянок у тому місці, де ніби зійшлися два світи. Позаду, в кітловині, сіріло притрушене пилюгою, почорніле старовинне місто. Тисячі дімків стовпилися там на вузькому просторі, тісно обступаючи ратушу. Вулички йшли химерно між домами, проскакували кам'яні брами з бійницями, пнулися вгору під замкові башти. Між ними ваговито стояли храми з грубезними мурами, примурками, з вежами, обліпленими бароковими прикрасами, вежичками і курантами, звідки линула щоднини музика дзвонів, як тому багато років.

А попереду зеленів, яснів під сонцем Соняшний Прос-

пект. Рядочками білили чепурні дімки і більші бльоки нової дільниці. Зелень дерев оточувала їх знову вінками, заглядала каштановими свічами в вікна, а білі масиви пнулися ще вище дерев. Ліниво розлягшиися на лавочках у тіні дерев між бльоками, дримала публіка. Дітвора в мальовничих літніх одягах, осмалена на сонці, бігала вихром по доріжках, сполохувала голубів біля водограю, і сама голубиним стадом перелігала на площу ігор і розваг, між купальні басейни, гойдалки.

Людська пам'ять коротка і невдячна. Навіть подумати ліньки, що тут ще недавно сотні людей рилися в землі, монтували залізні споруди, зносили мільйони цеголок по хитких руштованнях, під дзвеніння кайлів мулярів. Як дбайливо проводили техніки по цьому організмі життєві аорти, водопроводи й каблі. Як вершили бляхарі радієним гимном молотків стрункі будівлі, а чародії столярі наповняли порожні очиці вікон і брами складками коштовного дерева, лискучим склом. Як росла на людських очах і чепурилася ця оселя, гордість міста.

Химерна пам'ять метушливої й дрібничкової модерної людини. Людський труд знеосіблено, забуто. Швидко, мабуть, забуто б і про самого творця Соняшного Проспекту, коли б не його дивне життя, коли б не щораз нові події, що наповняли сторінки преси сенсаційними повідомленнями.

І коли високий, худий пан у сірому піджаку проходив тепер Соняшним Проспектом, лінива публіка прокидалася з дримоти. Його проводили зором. Оце пішов Зубер. Син одинак покинув його недавно, лишив родичів, подавшись кудись у світи, невідомо чому. Оце Зубер!

Тепер, уже по роках, складала пам'ять колективу до купочки події з життя цієї людини, а їх, чим далі в минуле, було менше, і доводилося часто доповнювати їх фантазією та вигадками.

Зубер прийшов до цього міста давно. Десятків три тому мабуть. Звідки прийшов, ніхто й не знав. Десь з півдня. На цьому місці, де сьогодні Соняшний Проспект, тягнувся глинястий шлях, горбки з вовчими долами, смітники, що їх походження сягало середньовіччя. Грунт був цеглястий, площа простора та невіпорядкована, — все це завдавало містові досить турбот і терпких завваг у пресі. Щоб якось упорядкувати цю закутину, площу поділено на нарцелі по незвичайно низьких цінах. Але ніхто не купував їх. Місто тиснулося в кітловині, в тісних середньовічних вуличках, між соборами, і не мало сили виїти на простори.

Коли Зубер набув тут першу нарцелю і вибудував чепурний дімок, що онде на початку Соняшного Проспекту, ніхто ще й не чув про того пришельця. Місто дало йому радо кредиту на матеріяли. Через рік Зубер продав першу будівлю, щоб на суміжній нарцелі побудувати другу, вдвічі більшу. На третій рік він готувався повторити те саме. Будівельні підприємці міста вже й зупинялися поглянути на ці нові будівлі з інтересом і прихованими плянами. Але всі ждали, що зробить Зубер далі.

Особа Зубера вже стала досить популярна, його ім'я з'явилось вже в місцевій пресі. І поволі його слава меркла. Дві чергові будівлі, що їх почав Зубер, стояли невикінчені, непокриті навіть. Все довкола грузло в болоті. Важко було заманити когось, щоб відкупив це сумнівне підприємство.

Зубер щез з обр'ю. Недокінчені будівлі височіли примарами на початку глинястої пустелі, їх прибивала негода, ніби змагаючи стерти сліди людської руки у цьому безладі.

Міська управа вже почала турбуватися про дальшу долю початих будівель. Ніхто і не знав гаразд, куди дівся Зубер. Було очевидне, що він збанкрутував і свою кар'єру закінчив мабуть утечею, залишивши борги.

Але Зубер з'явився знову наперекір усім сподіванням. З першої хвилини було ясно, що він побував десь у пошукуванні за капіталом. І що знайшов його. Він розрахувався з боргами, докінчив будівлі, причепував.

Тепер пам'ять колективу згадувала вже кожен дрібничку з його життя. Він закупив відразу кількадесят парцель. Дітвора, що гналася по пустирах, бачила не раз, як високій, наче черногуз, пан у коротких пумпах, сновигався по буряках, викопах у землі, біля глиниць. Він міряв поле чудним приладдям, закликаючи часто хлопчаків носити розмальовані смугасто тички, застромляти їх в землю, пересувати.

Незабаром подав Зубер міській управі фантастичний проєкт, опрацьований в деталях, з потрібними кошторисами й поясненнями. Груба в'язка паперів і карт, що впала вагою на стіл бургомістра і вчинила справжню революцію.

Зубер проєктував створення нової дільниці на пустарі. Пропонував збудувати в глибині міську цегельню, з випаленої цегли мурувати модерну оселю, що дала б притулок тисячам людей. Провести серединою пустира шлях, відкрити ігорні площі, купальні басейни.

Була, саме, передвиборча кампанія, і Зуберів проєкт Соляного Проспекту, як найважчий аргумент проти досі

існуючого порядку, як програма партії, що вже кілька років намагалася безуспішно захопити владу в місті. Противники висміювали фантазії незнамого пришельця, вказуючи на астрономічні цифри, яких не стравить жадний бюджет, на нереальність усього проєкту, на те, що в тому випадку міські податки треба б підвищити вчетверо і якщо виборці прагнуть у такі важкі часи цього, так їх воля, нова партія те тільки їм і дасть, що підвищені податки.

А нова партія вказувала, що бородаті батьки народу засиділися бездільно і місто загрузло під їх кермою в китловині. Тисячі людей без праці, молодь сохне на безсоняшних заулах. Що проєкт зовсім реальний, треба тільки нового погляду на світ.

Ім'я Зубера з'являлося щоразу в пресі, про нього говорили тисячі людей з погордою й ненавистю, то з признанням і захопленням.

Намагаючись очорнити його, противники Зубера відкривали щораз нові сторінки з його життя і так поволі минуло Зубера стало всім відоме. Викрили найперше, що Зубер простого походження, син побережника. Правда, закінчив з відзначенням столичну політехніку. Вів уже кілька робіт і підприємств.

Сенсацією стали інформації кореспондента правого органу. Ціла романтична історія Зуберового життя облетіла в один день місто й область. Коресподент доносив, що Зубер закохався в донці багатого землевласника, в якого його батько був гаєвим. Що їх любов обопільна і не знати чим все закінчиться. Що смішні амбіції цієї людини простого роду сягати по руку доньки багатія, якого рід виводився

чи не з графів. Що суперечником Зубера є багатий дідич Сальмон, закоханий теж безмірно в молоду панну Марію.

Дальші повідомлення були ще більше інтригуючі. Що Зубер був, саме, довгий час у батьків, гостював навіть в товаристві місцевих поміщиків. Потім виїхав у столицю. Десь там опинився і пан Сальмон. Сальмон загинув на другий день загадочно від револьверової кулі. Пишуть, що сам заподіяв собі смерть, але є й інші здогади. А Зубер недавно заручився з панною Марією.

Оті ревеліції мали тільки той один наслідок, що Зубер став тепер ще й романтичним героєм і об'єктом зідхань міських дам, що гинули серед скуки. Редактор нової партії, що змагала до влади, написав навіть палку, сентиментальну статтю, мовляв, особисте Зуберове життя не має нічого спільного з його капітальним проектом Соняшного Проспекту, а коли історія його заручин і правдива, то нема в тому нічого поганого. Минула вже пора поділу людей на кращих і гірших, станові різниці стають уже пересудом. Зубер — це приклад нового соціального порядку, це новітній аристократ у добу техніки і нових соціальних концепцій, творець, що здібний оформлювати й улегшувати життя тисячам, і тисячі вдячні йому за те.

Тисячі вийшли на вулиці, коли молода пара в'їздила в місто. Газети заздалегідь повідомили про ту подію, не минаючи нагоди провести передвиборчу агітацію. Це був ніби тріумфальний в'їзд Зуберів. Їх вітали, обдаровували квітами, фотографували, їх фота стояли в газетах, і так їх обличчя стали знайомі для тисяч, що спрагло вп'ялювали очі в молоду пару, як проїздила вулицями. Молодою були за-

хоплені. Гендітна брюветка з великими карими очима, вродливим плеканим личком, сама в чорній сукні з шнуром білих перел на шиї, сиділа біля Зубера, як королева. Її картинка, витята з газети, красувалася з того часу на стінах багатьох міщанських домів у суміші з святими й кіновими зірками.

**

Минули роки. У Зуберів народився син, ріс, вчився. Все ішло своїм ладом. Про Зубера вже не писали. Тільки по-тайки рахували його прибутки, заздрили успіхам. Місто поширилося, пережило війну, настали неспокійні дні економічних криз і соціальних зрушень.

І серед них ім'я Зубера знову попало на сторінки преси. Вістка звучала насправду сенсаційно. Зуберів син, Роберт, щез безслідно одного дня. Щез спадкоємець величезного майна і одинока потіха багачів. Здогади, що його схопили з метою взяти від батька викуп, були малоправдоподібні. Робертові було вже двадцять. Це був юнак красунь, талановитий, запальний, майбутня слава.

Мати Робертова, колись тендітна брюнетка, тепер повнотіла, злегка посивіла жінка, понала в розпач. Десятки детективів пропонували Зуберові свої послуги, але він відхиляв їх. У пресу понаж. нараз вістка, що Роберт кинув батьків з власної волі і пішов у моряки. Хто подав цю вістку, не було відомо, але Зубери не заперечували її. Преса губилася в здогадах про причини цього незвичайного вчинку молодого Зубера і не знаходила відповіді. Щось діялося в родині Зуберів, але ніхто не знав, що воно. Ко-

лишня графянка вдягнула чорне вбрання. Вона зовсім не виходила з своєї садиби. Тиша, наче по смерті, запанувала в цьому домі. Зубер похилився, схуд ще більше, його висока постать згорбилася помітно. Він часто обходив квартали Соняшного Проспекту, де вже розживалися люди, де вже вигналися вгору дерева, ніби зазначуючи пройдені роки. Потім він вертався назад у кітловину, входив у стару, патриційську віллу, що її сторожили кам'яні леви, у кімнати, де, як сум найглибший, снувалася його дружина у непотішному горю по втраті сина. Він ніби збирався підійти до неї, потішити, і зупинився, бо слова тут безсилі.

Небавом Зубер став виїздити надовго з дому. Десь далеко на провінції він почав нові будівлі. Він розказував їй про те і не договорював, ніби пам'ятаючи, що в її серці нема вже нічого, крім суму. Він покидав її задуманий, теж сумовитий, і виїздив знову.

А одного разу, коли вернувся з дороги і ввійшов у кімнату, де жалібницею сиділа посивіла дружина, він був усміхнений. Вона здивувалася його настроєві, бо давно вже не бачила усмішки. Її темні, засмучені очі зупинилися на ньому у німому запиті.

— Збирайся. Поїдемо кудись, — промовив він.

— Куди?

— Поїдемо в наші рідні сторони. Поїдемо в минуле...

Він віз її невістину і ще ніби більше засмучену знайомими дорогами на південь у міжгір'я. Її очі прояснювалися, споглядаючи рідні місця свого дитинства. Ось посілости відлюдка, пана Якова, що відвідував її батька. За замкненими брамами собаки. А колись він часто бував у них, в од-

ну пору, а по тім наче відмежувався від світа. Ось гірський кряж з густими лісами, куди часто виїралися на полювання. Пливе долиною повновода гірська ріка. Знайомий довгий міст, що його проїздили, удаючись у місто на навчання. Праворуч батьківські посілости. Але там вже нікого рідного. Мати давно в могилі, ще з його дитинства, в могилі й батько. Брат Роман закордоном. Посілости розпродані, там живуть чужі люди, все чуже, аж важко заходити.

Вони повернулись праворуч, під ліс. Вона глянула в цю сторону і не пізнала околиці.

— Що це? Тих великих будівель тут не було. Хто то збудував?

Зубер не відповів, але усмішка, що блукала по його обличчі, коли під'їздили ближче, впевнила її, що сьогодні зготував він їй якусь несподіванку, милу й дорогу. Ряди павільйонів стояли в півколі, з центральним посередині. Павільйони губилися в сосновому лісі, що раптом війнув на них запахом живиці, густим і цілющим, як бальзам.

— Чие це? — питала вона, коли проходили доріжками поміж пустими ще павільйонами.

— Ходім. Розкажу.

Вони зупинилися аж на краю лісу. Тут випливало зпід дерева джерело. Срібlistий струмок ринув униз, а зір продирався крізь віття дерев, де видніла ріка, обабіч неї левади, оселя, батьківський двір.

Вона глянула на джерело, потім на батьківську оселю, потім на Зубера. Вона зрозуміла, що зайшли тут не випадково. Це ж було місце, де вперше сповідалися собі з своїх почувань. Давно — давно. Потім часто зустрічалися тут.

— Ми можемо присісти на цьому моріжку, — промовив він. — Як давно.

— Тут почалося наше спільне життя, — промовив він згодом. — Звідси попливло воно, як та вода пливе. І якщо сьогодні наше життя сумне й безрадісне, вернемося до самого джерела і пройдемо, щоб знайти те місце, де весела струя загрузла в намул. Може очистимо її...

Вони присіли обое, збентежені думками про вловимий час, що його відчули, глянувши одно на одного.

Вона дивилася на нього, вражена вкрай, вона аж відсахнулася від нього, ніби не прожили разом трьох десятків.

— Мені теж важко, — промовив він глухо. — Кілька останніх років зігнуло і мене. Так, Роберт! Роберт! Ти тямиш...

Вона закрила руками обличчя, наче лякалася удару, схилилася, і так застигла, зацімліла. Так, це правда. І в їх житті не все ясне, і в їх житті таємниці. А вона полюбила колись отого сина побережника, саме, за його щирість, за вдачу, здавалося, хрустальну, як те повітря і ті води, що серед них виріс. Вона здригалася, бачучи облуду й нещирість свого оточення, багатьох женихів, що їх минуле було невідоме і майбутнє не могло бути краще. Він здався їй тоді мужній і щирий, такий, яким вилеліяла собі, ідеальним чоловіком. Скільки довелося їй перебути потім, щоб здійснити свою мрію. Вона не жаліла свого вибору, вона була щаслива. Її бентежила тільки несподівана смерть Сальмона. Вона інколи думала про те і не додумувала. Чоловік ніколи не згадав про цю подію. А щось там було. Життя попливло, все забулося ніби. Але коли Роберт залишив їх несподівано,

вона вже не сумнівалася : щось було негаразд. Вона пригадує собі, як вернулися тоді додому. Роберта вже два дні не було, і вони губилися в здогадах, що сталося, розсилаючи на всі сторони телеграми. Вона переодяглася, а чоловік пішов у свою робітню переглянути пошту. Вона зайшла туди, поспішаючи очевидно, може вістка яка, може лист, і зупинилася вражено на дверях. Чоловік заметушився, їй здавалося, наче він ховає щось від неї. А його обличчя було таке змінене і голос наче не його, і очі, погідні, ясні, не гляділи на неї. Вона запитала, чи є що з пошти.

— Ось поглянь. Нічого цікавого. Казав він тоді, подаючи їй різні листи, а сам понурив зір, ніби прочитуючи байдуже газету.

Потім шукала даремно сина. Потім чоловік сказав їй, що син живе.

— А де?

— Він далеко.

— Як ти це знаєш?

— Мені сказали.

— Хто?

Вона хотіла бачити цю людину, що говорила з її сином, що знає про місце його перебування, вона вимагала цього, а чоловік мовчав непорядно, запевняючи тільки її, що синові все гаразд, тільки він кинув їх. Чому? Вона не могла зрозуміти цього. Роберт, її найрідніша дитина, такий добрий, чудовий хлопець, він кинув їх так без слова, навіть записки не лишив? Кількох слів на прощання? Кількох слів для материнського серця?

Тижні, місяці і роки вижидала вона листів. Щоднини че-

кала тієї хвилини, коли постать листоноші стане перед їх брамою. Тремтячими руками перекидала листи, шукаючи знайомого почерку й питала:

— Нічого більше?

— Ні, пані.

Її обманювали, вона відчувала це. І коли тепер рука Зубера занурилася в кишені, вона ждала сполохано.

— Я скривав дещо від тебе, — говорив він. — Я мусів скривати. Аж сьогодні можу сказати все. Ось...

Він поклав їй приготованого листа, не дивлячись, щоб не бачити, як тремтить її рука, як блідне, читаючи кілька рядків від сина. Ще два реки тому писаних. Прощального листа від Роберта. З коротким, уривчастим повідомленням, що кидає батьків, бо довідався, що батьківське майно придбане нечистим способом і він не хоче бути його спадкоємцем. Що йому дуже жаль матері, але він не писатиме більше, бо обоїх їх любить однаково трагічно і не бачить змоги дальшого листування.

Лист незакінчений. Хлопцеві не стало слів. Його нерівний підпис говорив про всю глибину мук і розпачу юнака, що його з такою любов'ю і увагою виховували.

Вона мабуть плакала, але він не мав відваги глянути в той бік, він дивився кудись у дальину, у нескінченну просторінь, куди пропливала ріка.

— Ти тамиш наше дитинство? — говорив він згодом приглушеним голосом. Ми росли недалеко себе. Тямлю, як батько забрав мене одного разу з собою в двір. Ми ждали на твого батька. Нагло вибігли діти з двірських кімнат. Мала чорнява дівчинка, з великою червоною кокардою,

а вслід за нею гнався хлопчина, старший від неї, вигукуючи щось завзято. Це ти гуляла з Романом. Ви зупинилися недалеко нас, а потім втекли назад і мені було так жаль, що не можу бачити вас більше. Потім почалася наука. Роман пішов у велике місто в школу.

Шалені думи охопили тоді старого Зубера, мого батька. Цілими днями радилися вони з матір'ю, підраховували. Я був у них одинак. І батько рішив, що я теж піду в школу, що все поставлять, щоб їх дитина вийшла в люди. Мене зодягли краще, підготували все і відвезли в місто.

Роки ішли і я вчився, хоч не в тій самій школі, що Роман, але ми разом верталися на свята, разом від'їздили. Пам'ятаю, як одного разу твій батько запропонував великодушно, щоб мене не везли окремою підводою, я можу їхати на їх фаєтоні, там ще місця доволі. Я сів біля погонича, а позаду з батьками їхала вже ти, їхала вперше, повнощока, рум'яна дівчина з палючим поглядом. Усю дорогу я не мав сили відвернутися, щоб глянути на тебе. Я сидів, як заворожений, переживаючи твою присутність... Тепер кожна наша їзда додому і кожний поворот у місто були для мене подією, на яку ждав таємно місяцями. Тоді, в ті години, я міг крадькома дивитися на тебе, обожнювати тебе. Роман завважував мою поведінку, він навіть глузував з мене. Тоді я горів з сорому, а ти сміялася безжурно.

Ми й не зчулися, як середня школа була вже за нами. Роман поїхав у столицю. Він міг вибирати що хотів, перед ним все було відкрито. Він вибрав малярство.

А в нас в хаті стало тихо, безрадісно. Батько заборгував-

ся вже на науку, він витрясся з останнього, а тут щойно починалися видатки, щойно проходило головне, коли я мав завершити свою освіту. Батько помовчував і я не питав його, розуміючи становище. Мені здавалося, що вже все втрачене, що далі мені дороги нема. Треба буде стати якимось писарчуком у канцелярії і все.

Твій батько з'явився тоді в нас несподівано. Він був у доброму веселому настрої, вітаючись жартував.

— Завжди як йду до старого Зубера, здається мені, що йду з візитою до багатого феодала - сусіда. Ваша лісничівка, пане Зубер, насправду краща від графського замку. Як ви її прекрасно збудували, як стилемо. Одноповерхова віля серед лісу, і не віля, а замок з вежичками, обмережаними зубчиками, частокіл довкола, місток. Гарно тут у вас.

Батько дякував за похвали, мати частувала кислим молоком, що його пив батько залюбки, п'єбуваючи у нас.

— А що з сином робите, пане Зубер? — запитав нараз батько.

— Та от... — мій батько урвав розмову, не знаючи що сказати.

— Знаю, важко, — відповів за нього твій батько.

— А чого б ти, сину, хотів навчитися? — запитав він мене.

— Техніки, — відповів я без надуми.

— Інженером хочеш стати.

— Так, хочу вміти гарно будувати.

— О, батькова жила. Це добре.

— І дуже люблю математику, — додав я.

— Дуже добре, дуже добре. А мій Роман саме цього не любить.

Вони балакали ще про всячину, про ліс, сіножаті, про звірину. А на кінець твій батько сказав:

— Так, пане Зубер, приготуйте панича в дорогу. Хай їде вчитися на інженера. Я вже вам поможу. Та і моему буде веселіше там.

Я опинився в столичній політехніці. Я вчився з запалом. Твій батько часто відвідував нас у літню пору, він радів моїми успіхами в науці, радів, що допомагає доброму ділу.

— Нові часи тепер настали, — говорив він, — нові лади. Дехто не розуміє їх, зашивається в минулому. Але це нічого не допоможе. Приходять основні зміни. Нічого вже не допоможе походження, славний рід, треба мати нові вартості, треба нову славу здобувати. Ось ми, пане Зубер, ніби різні, ніби велика різниця між нами, — думають люди. Цей поміщик, той побережник. Але це пусте. Бо ось молодий Зубер і молодий Ольгер вже рівня собі, студенти та і все. А може Зубер і кращий, бо обдарований і пильний. Так-так. Все змінюється. Колись феодала захоплювали землю і володіли. Сьогодні, ви, інженери, техніки, промисловці, захоплюєте міста, засоби виробництва і ви починаєте володіти. Тож, молодче, уявіть себе модерним лицарем у панцині знання, як то кажуть. І здобуйте сміло, покоряйте собі світ.

Ці розмови викликали в мене небувалий порив. Вони й осмілювали мене мріяти про те, чого твій батько й ніколи не сподівався, мріяти про тебе. Я закінчив студії з відзначенням, ставив перші самостійні кроки. Наше знайомство міцнішало. Ми мали нагоду зустрічатися вільно в то-

варистві Романа, а то й на самоті. Наші взаємні почування були вже ясні, ми були закохані в себе, і мріяли, як мріють усі молоді й закохані.

Моя праця в різних підприємствах давала мені досвід, але великого поля для вияву моїх можливостей не було. Я пішов працювати на самостійну руку. Саме в тому місці, де сьогодні Соняшний Проспект. Мої перші спроби були важкі. Я вклав увесь капітал і заборгувався...

— Далеко заходимо в минуле, далеко — заговорив він по довшій павзі. — Я хочу розказати тобі про все, щоб ти зрозуміла мене, щоб тінь найменша недосказаного не лягла між нами.

Так ось по перших невдачах я приїхав до батьківського дому у невеселому настрої. Я хотів довершити чогось великого, бо тільки так я міг здобути тебе. Я мав багато планів, ідей, зовсім реальних. Бракувало тільки одного, грошей! І я з сумом стверджував, що часи змінюються, та не змінється одне: довіку вирішальне значення матиме багатство.

Наші зустрічі в той час були рідкі й хвилюючі. Батько твій дізнався якось про наші взаємини, він був стурбований цим відкриттям, він охолов до мене і беріг тебе, стежив. Ми зустрічалися крадькома, умовляючись перед тим довго. І новина, яку ти принесла мені назустріч, приголомшила мене зовсім. Ти розказала про заходи вашого далекого сусіда, пана Сальмона, про його залицяння до тебе й плани, про його багатство і вплив на батька. Ти розказувала про те все і не договорювала. Ти ждала моєї відповіді. А я мовчав. Мене огортала заздрість і почуття повного безсилля. Щось, наче ворожість до тебе, закралася в серце. Я запитав:

— А що ти на це все?

Я був безсоромний і нетактовний у своєму запиті. Я зрозумів це вже у наступну хвилину, бо я знав прекрасно твої думки, твої щирі почування. Я став перепрошувати тебе. Ти мовчала вражено. Ми розійшлися безнадійно холодно.

Все рвалося в житті. Я заметушився між знайомими, виїхав у місто, глянув на свої початі будівлі, розмиті негодою, опущені, і вернувся в батьківський дім.

Багато дечого можна передумати на самотній лісничівці, коли сльота наляже на ліси, повінь порве шляхи, коли злива прибіє і звірину в норах, і захистах. Я мріяв про тебе в ті довгі, самотні дні, як здобути свою царівну, потім тверезів і висміював себе, щоб у наступну хвилину попасти в розпач. Не здобуду я тебе ніколи. Твій батько не погодиться на те. Та й чим переконаю я його, що я вартий його доні? Розкажу йому про свої фантастичні плани Соняшного Проспекту, що вже довгі місяці не сходили з думки, все більше чіткі?

Я став ненавидіти Сальмона. Палюче глухе почуття, якого я не знав досі, огортало мене щораз міцніше. Той мав гроші, майно. Він розкидав його розтратною рукою. Коли б мені з того хоч десяту долю мати.

Сальмон часто бродив на полюванні по лісах твого батька з своїми приятелями. Декілька разів вони зупинялися в нашій лісничівці. Він довідався про наші зустрічі, про мої почування до тебе, тому мабуть бажав побачити свого суперника. Пригадую собі, як раз причвалав з тічною собакою до лісничівки. Я сидів на балконі з книжкою в руці. Вони гу-

кали на батька, чи не пішов би з ними, а батько відмовлявся, бо хворий.

— Гей, а то хто? — вказав на мене Сальмон.

— То мій син.

— Так може його пошлеш. Парняга здоровий, — говорив він, хльоскаючи гаранником по кінських боках. А його слова шмагали мене по обличчі і воно наче вкривалося червоними пругами. Я готовий був вигукнути якусь зневагу, але стримався, почувши голос.

— Ото вигадали, пане Сальмон! Краще привітайтеся та познайомтеся. То пан інженер Зубер.

Говорив пан Яків, ваш частий гість, твій тодішній приятель, поміщик з Селищ. Я декілька разів під час перебування в вас говорив з ним, ми вже були знайомі, навіть добрі знайомі, хоч я не знав ще тоді причин цього прихильного ставлення Якова до мене.

— Пан інженер Зубер, — повторив Сальмон, ніби донитуючися, ніби дивуючися, а в його голосі чувся глум.

— Так - так. Окраса столичної політехніки, багатонадійний підприємець. А до того феноменальний шахіст, перед яким варто схилити голову.

— Так виходить, правда, що в лісі часто скриті великі скарби, — заговорив Сальмон тим самим тоном. — Пробачте, пане інженере, — схилив він іронічно голову, — не знали, не чували. А коли правда, то може з нами на полювання...

Цю першу зустріч з Сальмоном бачу ще й нині в найменших подробицях. За нею прийшли чергові, щораз бурхливіші.

Декілька тижнів пізніше післанець з двору приніс до

нас листа. Вийшов мій батько, але післанець хотів бачити мене. Мені доручено листа. Я пізнав почерк твого батька і здригнувся. Мене звуть? Чого? Це було саме по нашій останній зустрічі, невдалій зустрічі, коли я тільки зміг побачити тебе на доріжці в саду і не дійшов до тебе. Ти подала знак - схрещені руки - наш умовний знак, що хтось слідує.

Зараз треба буде зустрітися віч - на - віч з твоїм батьком. Я почитав листа. Мене запрошено зайти в двір. Якщо можу, то зараз.

Я ішов, роздумуючи, що почати, коли твої батько заговорить просто про все. Але він привітав мене усміхнений, жартівливий, навіть приязний, з тією чарівною манерою людини, що знає собі ціну і другого цінує.

— Вітаю, пане інженере! Пробачте, що турбуємо вас несподівано, але я хотів запросити вас до себе. Тут мої знайомі, сусіди. Така товариська зустріч. Проходьте далі. Почувайтеся вільно. Ваша присутність тут бажана. Прошу.

Оце вперше довелося мені бути офіційним гостем у твоєму домі, між вибагливими гостями. Я побачив і тебе в гурті молодих панів та ще більше зніяковів, розгубився. Тут здавалася ти мені далекою, чужою. Кожний ступінь лисучого паркету, дорогих килимів посланих у підніжжя, ніби віддаляв тебе в недосяжне, вибагливі меблі ставали на моїй дорозі непрохідним бар'єром. Я вітався механічно, зустрічав незнайомі обличчя гостей незугарною усмішкою. Аж біля тебе обличчя стали знайомі.

— Моя донька Марія, — промовив твій батько офіційно. — А це пан Яків і пан Сальмон.

Я вітався з тобою сполохано. Сальмон і Яків товаришили

тобі. Кістлява рука Якова здавила мою якомсь незвичайно дружньо, аж я глянув на нього допитливо.

— Дуже радий, що ви прийшли, — сказав він.

— Це все його ідея, — завважив недбало Сальмон. — Він майже закоханий у вас. Каже, що з вас небуденний шахіст. Небуденний. То ж ми раді побачити ваше мистецтво.

Я зрозумів тепер усе. Вони намовили твого батька послати по мене, щоб я тут розважав їх. Може трохи пристойніша функція, ніж бути цькувачем звірини для вельмож на полюванні, але все ж однаково принизлива. А саме, цього бажав собі пан Сальмон. Але Яків? Яка його ціль? Адже він здавався мені досі приятелем, може єдиною в тому гурті приязною людиною. Я пам'ятаю його недавню оборону.

— Не хвилюйтеся і не відмовляйтеся, пане інженере, — промовив Яків. — Розвага розвагою. Ну, й сам пан Сальмон любить шахи. Він же член столичного клубу шахістів, не в одному турнірі виходив переможцем. Цікаво, коли тепер зміряєте сили. А наша чарівна панна Марія увінчає переможця лавровим вінком. — Він вклонився тобі манірно.

Я мабуть почервонів від цього несподіваного і простого визначення між мною і паном Сальмоном. Мені здавалося, що всі звернули на мене очі. Але розваги було багато; ці поринули в гру в карти, ті скупчилися біля роялю, звідки поринули звуки бурхливого шопенівського полонезу. Ніби і нікому не було діла до нашого гурту. І Роман, що підійшов привітатися зі мною, щез у гурті молодих дам у суміжних залах

— Дякую за честь, — промовив я, — але я ніколи не вважав себе знаменитим шахістом і не смію міряти сил з учас-

ником столичних турнірів. Сили такі нерівні, що партія зовсім нецікава.

Я говорив щиро, з переконанням, бо справді шахи це був для мене не спорт, не щоденна розвага, а рідкий люксус, на який не ставало часу за наукою і ділами. Тільки в перші студентські роки захоплювався я по-молодечому тією грою. Мені ворожили великі успіхи, але я кинув усе, бо хоч це цікава гра, але тільки гра, а я прагнув діл.

Пан Сальмон важив мою щирю заяву. Мені здавалося, що досі він теж був збентежений несподіваною ситуацією, яку створив Яків. Він може радий був заграти партію, але без такого авторитетного вступу. Але тепер, по моїй заяві, його вневненість зросла. Йому здавалося, що я злякався.

— Нічого, нічого, — промовив він. — Заграємо. Мені дуже цікаво. Бувають справді вроджені шахісти, отакі з простолюддя. Я зустрічав таких. Не знає гаразд, як шашку в руки взяти, ні теорії, ні історії шахового мистецтва і не нюхав, але сядеш з ним грати, тоді дійсно небезпечно і цікаво.

— Ну, пан інженер Зубер уже теорії дещо нюхав, — сміявся пан Яків, бачучи моє хвилювання — Але навіщо, панове, стільки балачок? Ось вам столик. Прошу, панно Маріє, киньте жереб, чорні, білі.

І так ти кинула жереб. З твоєї дрібної руки, що простяглася до мене, підніс я схвильовано білого пішака. Ми засіли до гри. У мене було бажання, чим швидше закінчити те все з будь-яким наслідком. Мене не лякала програ, мені хотілося вирватися тільки з цього середовища на простір, на самоту. Бо в цей вечір зрозумів я ще чіткіше, якими без-

надійними і наївними були мої пляни, наші розмови підчас крадених зустрічей. Тут була ти далека і недосяжна. Вродлива і чарівна, — предмет захоплення всього товариства. Тут була ти дивно чужа до мене. Досі не обдарила мене ні одним інтимним поглядом, ніби боялася признатися до мене, і не хотілося вірити, що це ти говорила зворушливі слова про рівність людей, про велич любови, що всесильна, як смерть, і всі перед нею однакові.

Яків радий, що дав нам заняття, повів тебе від нас, ось перейшли ви на другу залю, закружляли під звуки вальса, віддалилися.

Я грав без пляну, неуважливо. Пан Сальмон похилився над столиком, увесь зайнятий грою, а мій зір мимоволі відривався від фігур, зупинявся на його худих, плеканих руках, що тремтіли злегка, ніби щоб ще більше збільшити гру світла розкішного самоцвіту на його правиці. Чорний фрак загострював обриси його рамен, штивний нагрудник білів, у контрасті до одягу, прикрашений метеликом. На щоках виступали червоні плями, що не щезали ніколи. Він облизував часто згорілі вуста, увесь у напрузі гри.

Мої думки пливли своїм руслом. Я думав про гуляще Сальмонове життя. Його батьки згинули трагічно в війні. Він мало дбав про господарство. Швидко став продавати землю зголоднілим селянам. Землі було багато, але Сальмон змінив плян. Мабуть, жаль стало майна. Він почав продавати ліси. Щоразу відвідували його гендлярі, списували контракт, йшла лісорубка. Саме недавно, згадалося мені, негодував мій батько на Сальмона, що як кожен почне так вирубувати ліси, то скоро всі гори опустіють. А Сальмон,

вторгувавши добре, виїздив у столицю, кидався на газардові гри, програвав усе і вертався додому.

Він недавно зупинився у своєму гулянні. Це коли заховався в тобі і забажав сподобатися твоєму батькові.

— Ваш хід, — промовив Сальмон.

Я стрепенувся, глянув на столик. Фігури стояли змішані, як вояки двох боєвих ліній, що зішлися в рукопашному бою. Мені стало дивно. Хіба це я грав? Хто робив оті нерозважні, безплянові ходи? Мое ліве крило лежало не розвинене, а праве ось - ось стане розторощене. Тут же зараз і програ! Я читав плян Сальмона, він був солідний, майже певний. Один хід, два, три... Йому треба шість ходів. Сьомий - кінець. І, здається, нема рятунку для мене.

— Го - го. Бачу, гра доходить до драматичної точки. Швидко. Ми навіть не нагулялися, — почув я в тій хвилині за собою голос Якова. А крайчик твоєї шовкової сукні замерехтів тут же біля мене з другого боку, я навіть почув несподіваний дотик твоєї руки, мимовільний ніби, та приголомшуючий у своїй безпосередності. Я чув твій віддих близько себе.

Мені стало невимовно соромно за себе. Нараз забажалося не зазнати перед тобою того приниження програ. Бажання було таке міцне, що я на мить не в силі був зібрати до купи думок.

— Ваш хід, — промовив Сальмон.

Тепер він випростався у вигідній позі, заговорив до тебе. Ти присіла недалеко. Яків теж. Сальмон став у розмові з тобою жартівливий і дотепний, а Яків помовчував, ступаючи нащу гру.

— От, і ситуація, — промовив він згодом, ніби допомагаючи мені в моїх гарячкових міркуваннях. — Майже безвиглядна. Але шахи... шахи гра тисячів можливостей, тисячів комбінацій. Щоб тільки доглянути їх в пору.

Я слухав його слів, здавалося, пустих фраз, але вони родили нові думки. Я згадав, як залюбки розв'язував логічності матів у двох, трьох ходах. Там теж все здавалося безвиглядним, неможливим, поки, по довгих шуканнях і спробах, відкривалася дивна можливість розв'язки, щось неймовірне у своїй простоті. Так серед цього калейдоскопу ситуацій, серед сповидного неладу можна знайти інколи залізну конструкцію ладу, незмінності, майже математичну формулу, що лягає в основу обчислень гігантських будівель. І вона існує в кожній ситуації. Це той єдиний, правильний, найправильніший хід. Великі мистці знають його, тому вони й мистці...

Я розглядав десятки можливих комбінацій, але моя програ здавалася неминучою. Шість ходів. Рятуватися запізно. Сальмон жартував з тобою і в цьому його вмінні вести розмову, пересипану анекдотами й жартами, я відчув його безперечно вищість над собою. Ти, мабуть, дивилася на мене, але я не мав відваги глянути в той бік.

— Хм, — хмикнув Яків розчаровано й прилучився до вашого товариства.

Тепер біля шахового столика я був сам. Замість думати про свій хід, я думав про дивну поведінку Якова. Чому він такий приязний до мене? Хіба це приязнь? Але він хоче мого виграшу. Цей вечір теж його комбінація. Завдяки йому мене покликали сюди. Мабуть Яків дав мені просте зав-

дання, я мав розторопити, принизити Сальмона. Це потрібне Якову. Я цього не виконував, і він невдоволений. Але навіть йому це все?

Я прислухався до вашої розмови, до його частих реплік на мою адресу, і нараз збагнув те, чого досі не додумався. Яків теж закоханий у тебе, але його любов замаскована, затушована позою безжурного весельчака. Але вона не менша від нашої, може й небезпечніша. Він Сальмона боїться. А мене розглядає, як пішака, зі мною йому упоратися не буде важко.

Я сидів перед дошкою і відчував себе інтрузом, і дурнем серед цього світу інтриг і замислів. Зроблю будь-який хід, щоб швидше закінчити гру. От хоча б хід дамою, яка ще в мене зосталася. Вона без значення, їй бракує опертя, зв'язку з іншими фігурами. Я міг би віддати її без жалю, подумав я, і в ту хвилину затримав віддих, увесь пройнятий почуттям, що його знають, мабуть, тільки великі винахідники, осяйні відкриттям, або шукачі золота, догледівши вперше в піску золоте зерно.

Я знайшов розв'язку і дивувався її простоті. Сальмон занедбав оборону, зовсім слушно легковажив мене, націлений на швидкий виграш. Мені потрібно один, два підготовні ходи. Це наблизить Сальмона ще більше до неминучого ніби виграшу. Я зробив хід, стукнувши навмисне фігурою.

— Нарешті, — промовив Сальмон, — вертаючись до гри. — І ви обоє з Яковом присунулися ближче. Я спіймав тепер твій погляд приязний, ніжний, і знову похилився над столиком, тремтючи злегка зі зворушення й напруження.

Сальмон думав над моїм несподіваним ходом. Його, оче-

видно, бентежило, що я занехав усіляку оборону, розвиваючи позицію, яку не магиму вже часу використати. Він хвилину вагався, а потім пішов наміченим шляхом, що я вже прочитав наперед. Мій другий хід збентежив його ще більше, але його виграш був уже такий близький, що кинути наміченого пляну не міг.

Яків приглядався мовчки і нетерпеливився. Він збирався відходити і тільки ждав, щоб побачити ще один мій хід.

Я зробив його. Хід дамою був, здавалося на перший погляд, безглуздий і авантюрний. Дама загрожувала Сальмоновій дамі і коневі. І при цьому була без опертя, як кинена в жертву фігура.

— Що ви робите? — промовив, не опанувавшись, Яків, але зразу вмовк. І Сальмон мовчав. З усіх можливих моїх ходів цього він не передбачував. Моя дама стояла тепер поперек його плянів. Усунути її було цілком легко, але хіба він піде на те? Тоді йому довелося би змінити позицію, відкрити короля, вивести свою даму з пляну у не вигідну, замкнену позицію. І віддати ініціативу мені.

— Оригінально! — почувся сторонній голос. Це підійшов Роман - прапор політехніки. — Зубер! — вдарив він мене дружньо по плечу з давньою юнацькою бравурою, забувши мабуть і собі на мить про стриманість рухів і слова у тому товаристві. Моє серце росло від цього щирого догорку.

Червоні плями на обличчі Сальмона побільшилися, він облизував засмагі губи, а мені здавалося, що він кусає їх з напруження й хвилювання. Йому важко було рішитися. Він був такий близький до виграшу, ще всього три ходи треба би. Тепер треба би змінити все, треба монтувати новий плян.

У нього ще перевага, він може виграти. Але тут була така певна, негайна перемога. Його рука сягнула по мою даму, зняла її з дошки

— Ах так! — вигукнув Яків.

Зашахований Сальмонів король відступив одне поле. І застряг. Ще два ходи і грі кінець.

— Ви бачили! ви бачили! — говорив Яків неймовірно оживлений, зовсім не пануючи над собою. — Це неймовірне! Неймовірне! Зубер! Зубер!

Ти пам'ятаєш цей вечір добре. Сальмон розгубився тоді зовсім. Він безсоромно закидав, що тут було щось не в порядку. Роман і Яків висміяли його.

Звідусіль підходили гості, наблизився і твій батько. Це була дійсно сензація. Я чув, як моє ім'я не сходило з уст, як скрізь ішли про мене балачки. Сальмон попрохав реваншу. Ми грали довго, до втоми повільно. Це вже не був мій двобій з Сальмоном, це була моя показова гра. Кожний мій хід обговорювали всі, радили. Ти простиш мені, але тоді здавалося мені, що я на двобої з тим світом, що замкнув тебе цупко у свій круг і став муrom проти інтузів. І Яків, що так радів моєму виграшеві, був тепер проти мене.

Пізно вночі партія закінчилася в нічию. Я відходив виснажений і втомлений. Твій батько проводив мене до виходу, поважний, задуманий.

— Моє признання, — промовив він, прощаючись. Мені приємно буде вітати вас ще коли, пане інженере, в своєму домі. Дякую сердечно.

Приязний тон його мови вколисував мої розбуркані думки. Мені здавалося, що в тих його словах було щось біль-

ше, як звичайна ввічливість. Може тоді вперше з'явилася в нього думка, що наше подружжя не було б уже чимсь небуденним і трагічним.

Треба було тільки діяти. Я виїхав до міста. Мої розпочаті будівлі стояли пустою. Я ледве глипнув на них і проходив далі. Я ішов глинищами, вибоїнами, що їх вже знав напам'ять, що їх промірював в уяві багато разів, виношуючи в собі проект Соняшного Проспекту. Тепер, станувши серед цієї закутнини, я рішив. З різних проектів отой один я мушу здійснити. Соняшний Проспект набирав уже незвичайно чітких форм. Мені вже хотілося взятися до праці, скласти пляни, обчислення. Мені ввижався отой пустир уже залюднений, впорядкований.

Піду хіба до міської управи, розкажу про свої пляни. Ні, мене висміють. Я ж навіть не довів до кінця розпочатих будівель. Чи не стану похезий на пройдисвіта - обманця.

Я подався у столицю, відвідав кілька будівельних фірм, банків, бував у товаришів, що вже вели самостійні підприємства. Я розказував їм обережно про свої пляни й труднощі. Вони обіцували мені допомогу, фахову допомогу у розробленні величезного проекту. Мені навіть вдалося зібрати значну суму, але для того пляну, як мій, це було мало.

Я вештався знайомими кварталами, проспектами, все більше відчуваючи, що дивачію, захоплений непосильними задумами - і так загину або зійду на дорогу занепаду. Адже, щоб здобути потрібні гроші, простого шляху не було, ні бути випадок, щастя і вже не знаю що.

Я заходив у доми газарної гри. Спершу випадково, а потім уже й часто. Я змішувався з публікою, що загіпно-чизовано слідувала за бігом срібної галки, і німів, споглядаючи на купу золота, що його пересували маклери. З кожним днем у мені росло бажання попробувати щастя й собі. Я стримував себе останками волі. А потім відчув, що момент мого заломання неминучий, я лише відсовував його, обманюючи себе, що вивчаю правила гри, щоб увійти в її ритм, зловити його, зловити своє щастя...

— Інженер Зубер у домі гри! Не може бути! — почув я одного разу позад себе голос.

Я оглянувся і побачив пана Якова. Я мимоволі розглянувся між натовпом, шукаючи Сальмона. Сальмон стояв дійсно потойбіч біля рулетки. Я повинен був знати, що можу зустріти їх тут, адже Сальмон ніколи не минав дому гри. Але тепер я почував себе, як зловлений на гарячому. Я лякався, що вістка про мої відвідини домів гри дійде і до тебе, а з нею дійде і вся історія моїх безсильних борсань з життям, мої недолугі пляни.

— Я цікавий поглянути на той курйоз, — промовив я.

— О, курйоз! — посміхнувся пан Яків. — Ви це знаменито окреслили. А бачите, пан Сальмон тим курйозом захоплений.

Він зробив коротку павзу, оглядаючи мене зацікавлено. Я ждав, коли він покине мене, але він не відходив.

— Ви, пане інженере, можете піти з нами. Поговоримо. І пан Сальмон буде радий вас зустріти. Ходіть - ходіть.

Сальмон зауважив тепер мене, кивнув злегка головою, потім привітався штучно - весело.

— О, і наш шахіст тут!

— Так поїдемо куди разом, панове, — запропонував Яків.

Ми вийшли, проїхали кілька кварталів і зайшли у вибагливе казино.

Яків припрошував мене скрізь першим, а його надмірна ввічливість бентежила мене найбільше. Здавалося мені, що він штовхає мене в якусь сліпу вуличку, доцільно веде кудись з якимсь пляном. Я став лякатися його. І зразу розгублювався в здогадах. Яків був залюблений в тебе. Чому ж тоді таке приятелювання з Сальмоном? А вони тепер, як два нерозлучні приятелі, бували скрізь, у відвідинах, на полюванні, на розвагах. Годі було увидити собі одного без другого. У пана Якова теж маєточок був. Менший, ніж Сальмонів, зате маєточок той не танув, а якимсь дивом ще й ріс. Казали зловісні язики, що Яків обгравав Сальмона безжалісно в карти, і вже не знати властиво, що належить Сальмонові, а що Якову.

Ми засіли при столі в окремій кімнаті. З'явилися дорогі напої, закуска.

— Дуже приємно зустрінути земляків, — говорив Яків.

— А то життя таке безбарвне, нецікаве. Скучно, панове, на світі, повторимо ще раз.

— Скучно, — potwierдив Сальмон.

— Марнота над марнотами, все марнота, — цитує пан Сальмон за Еклезіястом. Я так часто чую ці слова... Рід проходить і рід приходить, тільки земля стоїть собі во віки. Сонце сходить, сонце заходить та й квапиться знову до того

місяця, де має сходити... Усі ріки течуть у море та й море не переповнюється. Що було колись, те буде знову.

— Але признайте, джентлмени, що бувають хвилини, коли воно не так. Бувають хвилини, коли здається, що сонце сходить тільки для тебе і захід його, як неописана краса, що її оглядають, приміром двоєчко. І місяць і зорі - чудо. І байдуже вам тоді, що ріка, над якою сидите, пливе собі в море і моря не наповнить. Бо наші серця наповнені до краю, гм, щастям!

Я оглядав здивовано пана Якова, не сподіваючись почути від нього таких слів. Я мимоволі згадав тебе, наші зустрічі, увесь отой заплутаний життєвий клубок. Я вже довго не бачив тебе, я не знав, що діялося там у моїй неприсутності. А слова Якова були про тебе, без сумніву про тебе. І коли він, любуючись моїм дивуванням, докінчив свої думки, ти наче станула на мить між нами, твоїми прихильниками, і тихими та смертельними ворогами.

— Згадалася, панове, наша остання зустріч у Ольгерів, — промовив Яків. — Дійсно була капітальна, капітальний був турнір. Майже середньовічний. Тільки лаврового вінка, чи там квіти від дами серця, ніхто не отримав.

Я змовчав, але Сальмон оживився.

— Так, між нами, пане Зубер, не закінчено. Цю другу партію я мав виграну, але обставини були ненормальні, надто всі участували.

— Сенсація ж була!

— Аж ніякої.

— А цікаво, чи пан Зубер такий мистець і в карти?

— Справді, — ще більше оживився Сальмон і зразу іро-

нічно додав: — Може, але тут, крім мистецтва треба чогось...

Ми вже були по котрій чарці бургундського і мені легко шуміло в голові. Згадалися попередні зневаги, посмішки, і я спалахнув гнівом. Але Яків зумів зупинити мене, поки я заговорив.

— Пан інженер Зубер великий підприємець. У нього пляни великі. Чував дещо, — продовжував він, бачучи моє захоплення. — Це людина безмежних можливостей. А в карти він грає теж досконало, як правдивий джентлмен.

І він вже розгорнув талію карт, що з'явилася в його руках не знати звідки.

— Бридж? Не піде. Покер? Фербель?

— Фербель, — промовив Сальмон знехотя.

Кarti тихо впали на оксамитне накриття. Я відсунув свою.

— Ви, пане інженере, страшенно серйозні, — промовив Яків, підморгуючи весело. — Може аж надто. Ви подумайте, що така постава робить наше життя скучним, пісним. А в житті буває багато дечого милого - гарного, хоч і не серйозного. Я б сказав, що оте несерйозне, ота гра, то може й найцікавіше, що лишається людині у висліді її життєвих мук.

— Даремні балачки, — озвався пан Сальмон. — Це речі, яких вже не вивчиш. Це справа культури... Але ця золота дсба минула, здається, безповоротно. Усе вертається до первісних форм. До влади доходять плебеї, простаки, люди без почуття гумору. Тон завдає півдикун, що не розуміє ні гри, ні смаку ризику, ні жарту.

Я подивляв Якова, як вів він розмову, граючись з нами,

наче дітьми. І тепер, зміркувавши, що зараз може дійти до гострої виміни слів між мною і Сальмоном, він розсипався дрібним хіхотом, якимось чудернацьки випускаючи повітря з своїх запалих грудей.

— Хе-хе. Превелебна культура. О, ваша ексцеленціє, останні її могікани! Ваша правда. Але... таки заграймо. І балачку можна вести при цьому. Alea acta est! Кості кинені, джентлмени. Тепер відступу вже нема. О, знамените, інженер Зубер підняв свою. Знаменито. Починається малоощо не історична гра.

Він викидав злегка, шулерським рухом, карти і говорив:

— Ваша правда, ексцеленціє Сальмон. Ви, пане інженере, не дивуйтеся нашим відгомонілим титулам, але вени зверушливо приємні для вуха. Так ось, ексцеленціє Сальмон, для чого живе людина на світі? Страшенно філософічне питання. Різні його розв'язують всякі філософи й мудреці. Але люди загалом розв'язують його дуже просто. Живемо для емоцій. Для вражень! Властиво, ми шукачі емоцій, ваша ексцеленціє. Своєрідний спорт. День, прожитий без емоцій, втрачений, порожній, і в серці порожньо. Потребуємо нервового подразнення, напруги. Щоб поза спину ішли жижки - дрижки.

— Ви знаєте, панове, — продовжував він, відсуваючи для себе байдуже купину банкнотів з виграної партії, та починаючи нову. — Я вичитав недавно: Зловили хлопця дванадцятилітка - підпалювача. Запитували, чому підпалив су-сідню хату. Признався, що йому приємно дивитися на охоплену вогнем будівлю, на переляканих людей, чути крики, лементи, бачити метушню. Тоді відчуває, як спиною про-

ходять приємні дрижки. Думаю, що і версія, ніби Нерон підпалив Рим для постичного надхнення, вигадана літераторами. Справа була куди простіша. Неронові надоїли вже глядіядори, покійрно йдучі на смерть християни, цирки. Ніяких приємних дрижаків на тих видовищах він уже не відчував. І тільки грандіозний вид палаючого Риму, море полум'я і пекельних димів, збожеволілих тисячів, що топтали себе по вулицях, охоплені жахом — на мить, можна сказати, на досить довгу мить заспокоїли спрагу емоцій ненаситного імператора. А потім, потім він дійшов логічно до останньої емоції, я думаю, найбільшої емоції, на яку не кожен здібний: він наколовся на застромлений меч.

— Ви, пане інженере, здається, здивовані моєю балачкою. Але я мабуть не голошу ересі. Цілий римський популюс шукав емоцій. Так-так. На схилі доби. Перед занепадом. Коли все мало вернутися до первісних, варварських форм, як каже ексцеленція Сальмон. Перед занепадом імперії. Перед приходом варварів, що не знали різьблених з мarmору божків, ні арф з солодкими мелодіями, ні Колізеїв, ні вин перлистих, ні тканин дорогих, а несли божків, тесаних з дерева, і одягнені були в шкуру, і смакували сире м'ясо та вколисувалися під іржання коней.

— О, емоції! — гукнув він натетично, а карти мигали в його руках, пересовувалися в його пальцях, як живі. — Для вас, емоції, блукаємо по лісах. Надбіжить заець, дрижаки по спині. Ексцеленція Сальмон націлиться з стрільби, силне шротом. Куцохвостий перекинеться, беркичне і завмре сірим клубком. Ексцеленція Сальмон підбігає, піднімає свою здобич. Він міг би залишити її наганячам, але він хо-

че доторкнутися ще теплого тільця. Мабуть тоді від доторку біжать мурашки, щось лоскоче ніжно - ніжно.

— А трапиться наскочити на дика, тоді дрижі куди більші, солодко - пекучі, аж в потилицю б'ють. Правда, ваша ексцеленціє?

Сальмон не відновів. Цигара давно загасла в його засмаглих устах, подовгасте обличчя схудло ніби ще більше, зблідло, і скидався він тепер вже не на людину в силі віку. а на втомленого, безсильного старця. Він розглядав мовчки свій вахляр карт, може надумувався, як заграти. Його мабуть бентежив факт: Черга ішла за чергою, а він програвав безперобійно. Я дивився сп'янілий і розгублений на купу банкнотів передо мною. У Якова було теж їх багато, але в мене більше. Я вигравав, хоч грав механічно, з ненавистю рішеної програти все в тому товаристві.

А карти в руках Якова мелькали, його рухи ставали такі швидкі, що я ледве вловлював їх. І мимоволі слухав дивної мови, що її вів Яків невтомно у супроводі гри.

— Приємні дрижаки проходять всім тілом, коли на кінських перегонах положиш половину своєї фортуни на грайливого жеребця і бачиш, як жене твоя надія до мети, як ось-ось вирветься першим. Як люто натискають джокей шпонами, зігнені в дугу, у ритмічних порухах з кінськими тілами. Програв! Два метри різниці було всього. Дрижання міцні, міцні, аж голова ходором ходить.

— Маю підозріння, мої джентлмени, що і ми засіли тут, щоб викликати трішки емоцій. Так-так. Але, ваша ексцеленціє, я доходжу тут до дуже некорисних для нас висновків. Ми вже не здібні сприймати емоції свіжо, ми як отой

нешасний імператор. О, скільки, приміром, емоцій було б з вашої фортуни, коли б мати змогу пережити втрату кожного п'ятака, як переживає її хлопчина, що бавиться монетою і не зумів спинити її безжурного покоту у глибоку щілину. Дрижаки пробігають по його тілі й оклик розпачу зривається з його вуст, потім голосне ридання, що його втихомирить тільки пестлива материнська рука.

— А от ексцеленція Сальмон кладе тепер котрусь уже тисячку і ні зморгне. Ну, може там тріщить щось таке невиразне, ніби зворушення, ніби шкода. А втім, чи не все одно? Марнота марнот. А от інженер Зубер щасливіший у тому відношенні. Коли він кладе тепер свій банкнот, ба, ще й дубляє, він тремтить. Його емоції величезні. І по хребті ідуть дрижаки.

Мені справді пробігали мурашки поза спину. Якоюсь несамовитою видавалася мені наша гра. А Яків, як демон. Я запримітив нараз: він змінив карту. Рух був зручний, та я догледів. Я був так приголомшений тим відкриттям, що забувся зовсім. Яків вгадав мабуть що я зауважив його обман і розсипався штучним сміхом.

— Га - га, джентлмени, ставка висока, висока. Варта емоцій. Хто візьме її, візьме фортуну.

Його фризур, прилизана помадкою, лисніла, обличчя розтягалось в гримасах посмішки, як у вправного циркового кльовна. Нараз він прижмуричав око і підморгнув до мене значучо.

Я підвівся мимоволі.

— Певне, — промовив я, — наша гра надто... поважна, як на гру. Я пропоную перервати.

Сальмон відвів очі від карт і глянув на мене здивовано, не розуміючи причини мого наглого виступу, потім на Якова і знову на мене, та вже з презирством і зневагою, що на неї заслужив собі простака - плебей, що попав якось у вибагливе товариство і поводить в ньому по-простацьки.

— Ах, пане, — зідхнув Яків невдоволено. — Партію закінчити треба, карти кинені, відступу нема. І думаю, нема чого гарячитися. Бачите: гроші. Ваші. Ви виграли. — І він поволі, не спускаючи з мене очей, підсунув мені купу банкнотів.

Там були тисячі. Це він ладив для себе і в останній хвилині, використавши мабуть моє змішання, знову змінив усе, щоб окупити мою мовчанку. Моя рука лежала непорушно наперек стола. Була мить коли я хотів кинути тими папірцями вигривлене в посмішці його обличчя. Але я не зробив цього. Я мовчав, ніби загипнотизований зором Якова. Це він грав так. Може весь вечір гра ішла тим ладом. А чи добре я доглянув? Перед ким кинути великий закид? Перед Сальмоном? Сальмон буде тут суддею? Він, що з таким презирством щойно глядів на мене і тепер, запалюючи цигарку, поводить так при столі, ніби я зовсім не існую для нього.

— Ви бачите, ексцеленціє! Інженер Зубер приголомшений виграшем. Навіть не має сили взяти своєї фортуни. Беріть, беріть! Ресипіа поп olet, — Казав мудрий Веспасіян...

**

Зубер замовк. Він аж тепер схаменувся, що події мину-

лого захопили його з собою і, розказуючи їх, він наче пережив їх з тою самою силою вдруге. Він глянув тепер на оточення і нараз видавалося йому, що він наче роздвоївся. Оце він розказує про минуле. А хтось другий стоїть ніби перед ними, перед парою старих людей, що присіли біля джерела. Вони посивіли, сумні. Вони зламані, їх щось ділить, бо вони відвернулися одно від одного. Вони закам'яніли в безрусі, як закляті. А час іде, а сонце хилиться до заходу. Не багато вже в них часу...

Може вона обернеться, промовить що. Ні, вона похилила голову і жде. Вона ще в минулому, вона спрагло й тремтячи жде, щоб почути кінець, щоб знати всю правду.

— Коли ми вийшли на вулицю, — заговорив Зубер по довшій павзі, — вже був пізній вечір. Сальмон мовчав, а Яків говорив безупинно, ведучи нас кудись. Я йшов розторощений. Перша мить моєї реакції проминула, гроші вже були в моїй кишені. Все сталося і вороття вже нема. Я передумував, пригадував собі кожну деталь і не міг додумати до кінця. Присутність Якова паралізувала мої думки. Може відійду, передумаю і виявлю все. Щось зроблю. У мені виростав глибокий жаль до Сальмона. Ніби він, ограблений, обдурений, був виновником всього. Коли б не він, не його непримиренна, принизлива поведінка супроти мене, я виступив би. Коли б не він!

Я хотів відійти і став прощатися. Але Яків висміяв мене. Тепер, коли вони щойно почали гуляння? О, свята простото! Інженер Зубер хай раз побачить, як гуляють останні могікани, які чари криють в житті, коли брати його не надто серйозно. Це йому не завадить для життєвого досвіду.

Він тримав мене цупко біля себе, ніби лякався пустити мене з своїх рук, бо можу протверезіти. Він вів мене не відомо куди. Сальмон не відзивався. Важко було вгадати його настрій. Щось понуре було в його мовчанці, у всій поставі й ході.

— Я стверджую, що карти не дають майже ніяких емоцій, — говорив між тим Яків. — І щоб вечір не був втрачений, я осмілююся запропонувати зайти в те місце, де ми сьогодні мали честь зустрінути нашого достойного інженера.

Я глянув і пізнав казино гри.

— Пан інженер заїде тепер відважно. Однаково його оті напірці наче печуть. А як кинути їх на рулету, гра буде знаменита.

Він ввійшов перший, за ним Сальмон, за ними я. Наша гра привернула загальну увагу. Я кидав гроші на пронаще, а вони верталися, збільшені, подвоєні, маліли до останнього і знову виростали в тисячі. Яків усе підбадьорював мене. Він мав бажання, щоб я програв усе до останнього шельга. Але доля рішила інакше. Програвав Сальмон. Він кидав понуро свої рештки на розсіпане коло, уже без вагання.

І цієї ночі знайдено Сальмона в готелі з простреленою головою.

Він чув, як ворухнулася вона рвучко, наче сполохана давно прогомонілим стрілом. Тепер дивилася вона на нього в крайному напруженні й чеканні.

Я довідався про смерть Сальмона аж через кілька днів пізніше. Вістку приніс мені батько на лісничівку, де по недавніх пригодах шукав я спокою. Вістка потрясла мною. Я

виїхав негайно, щоб довідатись більш про все. Я знайшов нотатку в пресі. Там згадувано теж про нашу ганебну гру, названо мене і Якова товаришами Сальмона. Якова, як приятеля Сальмона, що перебував разом з ним у готелі і перший доніс про смерть. Стверджено можливість самогубства, серед досить невияснених обставин.

Я пригадував собі настрої Сальмона у цей вечір, його поведінку, дивну мову Якова, що приневолював здогадуватися про не одно з їх минулих гулянь і спільного перебування. Ти розказала мені про свою останню розмову з Сальмоном, що в ній ти дала йому зрозуміти, які безнадійні його заходи прихилити твоє серце. Я схильний був по тому всьому признати теж, що це самогубство. Самогубство, але... Я думав мимоволі про Якова, про його ролю в тій понурій історії. Про нашу останню гру в карти. Події випереджували мене. Сальмона вже не було, не було судді і учасника цілої тієї історії. І годі було мені класти справу перед правдивим суддею. Надто вже все було заплутане, скандальне для мене самого і ганебне.

Мене втихомирила праця. Я поринув в ній, докінчуючи розпочаті будівлі, виготовляючи при допомозі кількох приятелів пляни Соняшного Проспекту. Лист від тебе заалярмував мене. Ти писала, що пан Яків освідчився тобі несподівано під час останньої візити у вас. Ти відкинула його, а ця ваша остання розмова була така драматична і незвичайна, що тобі лячно тепер цієї людини, лякаєшся помсти Якова, лякаєшся невідомо чого. Батько теж вражений подією, взагалі пригноблений. Роман виїхав на малярські студії за кордон і у вас тепер сумно й пусто.

Ти пам'ятаєш наші заручини. Вони випали несподівано сердечно. Мені здавалося, що батько навіть був радий мені. За мною вже були діла. Мій проєкт Соняшного Проспекту став предметом дискусії, моє ім'я голосним. І наше щастя згодом здавалося безмірним, нескаламученим, хоч ішли роки, батьки наші повмирали і були ми самі. Але хтось зорив за нами весь час. То був Яків, отой здивачилий відлюдок - багатій. Він слідкував за кожним моїм кроком. Ми навіть ніколи не згадували про нього, ми й не навідувалися часто в наші сторони, щоб не зустрітись із ним. Його ненависть до нас була страшніша від смерти. Останнім разом ми були там з Робертом на могилах батьків. Двір уже був проданий Романом. Він залишився на чужині, полюбивши чуже небо і людину, що родилася під тим небом. За ними збереглися тільки оті простори попід горою і моя батьківська оселя. Я післав Роберта доглянути лісничівку. Тут мабуть і застукав його Яків. Я уявляю собі сцену зустрічі цього циніка з Робертом, його моторошну гру, невпійману хитрість і облесливість. Він познайомився з хлопцем легко, легко вкрався в його серце. І тоді виконав свою пімсту. Він розказав йому про нашу останню гру в карти, з Сальмоном, про мою уявну провину, мабуть просто сказав, що я був надобавок причиною смерти тієї людини. Він дав хлопцеві на доказ старі газети, що в них різне писалось, я знайшов те потім на лісничівці.

Удар був жорстокий, наше щастя знівечене в одну мить. Я міг розказати тобі про все, але що з того. Роберта не було і мої вияснення безсилі. Тоді я вирішив зректись всього майна. Бачиш оті павільйони. Це все збудував я не-

хоч повіки лежали на них важко, як холодне оливо, він став бачити нараз знову якийсь дивний світ. Видіння напливали самі, ним не прошені, не кликані картини, події, люди. Все погасле, минуле, вставало в яскравих кольорах...

**

Ось, налився той дивний світ зеленню. Ніби море. Ні, не море — зелена ярина на полях. Як піна попеліє на ній бліде, ніжне, ще не налите сонцем колосся, розгортаються первинно свіжі лататі пера. А вітер оживає все легким доторком. А серед цього зеленого моря темніє купина дерев. Одинокі, більш нічого. Між деревами видно верх солом'яної стріхи. Голубою, несплямленою тканню нагнулося над зеленим морем небо, і тільки в далині, де зливається воно з яринами, видно рубець задвір'янського лісу. Така тиша, неймовірна, врочиста. Картина тремтить, наче привид, що розплинеться зараз. Ще мить, і щось станеться.

І справді, схвилюване море пронизує нараз залізний гук, що наближається, наче грім. Наростаючий стукіт десятків залізних коліс сколихує тишу, переможно вівікає паротят аж до країв натягненої голубої ткані.

Звідси, з загубленої між пшеницями стежки, Михайлик бачить тільки чопець димаря, що пливе по зеленому морі поза їх садибою і свавільно снує пасмо чорно-синього диму. Все далі він гонить вже тільки рештки диму над нивами.

Гіркий клапоть долетів аж до хлопця, захопив віддих, як отруя, і свіжа хвиля повітря сполоскала все. Але він не зважає на те, він стоїть як заворожений, ще заслуханий у гур-

кіт десяти коліс. Довго чекати, щоб почути його знову. Аж завтра. Все життя тепер укладається так, від одного проїзду до другого. Це з того часу, як провели через рівнину залізний шлях. Як рука невідомого інженера накреслила рівну лінію від Стежиці, минаючи багатополі Зашківці, просто до Задвір'я, щоб ніби навмисне наблизитися аж до самотньої садиби старого Дзюбини, знівечити врочисту тишу рівнини і змінити життя його сім'ї.

Батько. Кременний та похиллий. Він рідко вдома. Нічого робити тут. Клапоть землі перед хатою і - все. Ходив на заробітки. Все робив, що попадало, бочки, граблі стругав, коні плив. Печі мурував по селах і все приносив додому то муку, то картоплю. А як стали будувати колію, пішов туди перший на роботу. Ішов щоранку. Крадькома вибігав туди й Михайлик, поки були близько їх хати. Наче велетенським ножом розпанахано живе, зелене тіло рівнини. Сотні людей метушилися з тачками на насипах, рили рови, клали дубові пороги рядочком-рядочком, а на них дві лінії з заліза.

Так через всю рівнину ген аж за Задвір'я. Простягався шлях, деє у світи. Батько від'їздив туди цілі дні, тижні, рідко навідуючись додому. А потім вернувся, щоб більше не виходити. Шлях будувати скінчено. Роботи більше нема.

...То, саме, батько сидить біля столу і рахує гроші. Отак велика, порепана рука складає незграбно на купку розмалювані папірці, що в них така дивна сила скрита, якій клапляються всі, коли візьмуть оті папірці в руки.

— Та було б на два гектари, — каже батько, помовчавши.

Мати порається біля печі, підійшла до мисника, виймає

ложку і чомусь не озивається, хоч батько дивиться на неї. І тиша така велика, гнітуха в хаті. Довго вибирає мати ложки, бо багато їх. Вони навколо стола, подалі від батька. Він, Михайло, потім Ілько, Василь, Гриць. І Марійка, і Ксеня, і найменша Галя, що ось вилізла з постелі на стіл і човгає по ньому у куцїй сорочечці, простягає дрібну ручку до купини магїчних папірців під батьківською правицею.

— Тять - тять -- ручка щипає різки банкнотів, а батько закриває їх щільніше, боронить і все дивиться на матір.

— Я ходив учора знову до дідича, просив. І Мошкові обіцяв баришівне.

— І не ходи, — озивається мати, — однаково не продасть.

Нікому не продасть. Не витрачай грошей на могоричі.

— Не витрачай, — ох, який гнівний, неласкавий голос батька. — Не купимо зараз, то незадовго нічого не лишиться. О, ті все з'їдять! — батьківський зір прошиває його, Михайла, потім перебігає по дитячих личках, рука мне люто чудодійні папірці, відсовує малу ручку. Батько підвівся, і обїду не їстиме. Гнівно грюкнув дверми, вийшов, он стоїть на подвір'ї, стоїть, і пішов за ворота...

У хаті глухо, так тяжко, аж діти мовчать, хоч нічого не розуміють. Тільки він, Михайло, розуміє вже все. Йому ж шіснадцятий. Землю батько купити хоче. Заробив гроші, три роки, як від, зранку до ночі гарував на тій колїї, і землю купити хоче. У них тільки кілька загонів. Одна корова. Все хліба не стає, все купувати мусять навесну. А дітей скільки, а ротів скільки. Землі треба. Але ті чудодійні папірці на диво тут безсилі. Все за них отримаєш, а землі ні.

Перед хатою вузьенькі ниви зашків'ян. Такі вже вузьенькі, що перескочити можна. Ні п'яді вже не продасть ніхто, як свого пальця не вріже. Один п'яниця був було колись, той Дзюбині продав, тут і хату поставив батько.

А позаду хати двірське. Таке широке, що оком не сягнеш. Якби різочку та долучити до їхнього, то й слїду не було б на панському. Але дідич не хоче. Ну, не хоче і кінець, хоч як батько просить, вже кілька тижнів побивається. Папірців має пан доволі. Земля дорожча. І ніхто нічого не порадить тут. Ніхто на світі. Так страшно, сумно від цього.

**

...Михайле! Михайле!

Хтось кликав його. Може мати до обїду приликала? Холодно стало на душі, бо він оглянувся, а матері не було ніде, щезло видіння, щезли брати й сестри, діти, що недавно тісним колом оточували його, найстаршого між ними. Була тільки темрява, страшна, бездонна... Він хотів проглянути її і тоді вона рвалася на клапті, прорїджувалася, сіріла, розсипалася в рожеві, багрянї кружева. А голос не вмовкав. Хтось кликав його вперто по імені, все настирливіше. Розгублений зір спрямовувався розпачливо за голосом, поки плегиво вогняних кругів не розсипалося.

Просто над Дзюбиною нахилилося людське обличчя, чийсь очі, а обличчя заросле густо, якесь лячне, незнайоме. Очі Дзюбини стали від цього несподіваного привиду наче скляні, затяглися знову їмлюю і він, хоч дивився, не бачив нічого. Але чув виразно:

— Михайле! Гей, старий! Вмирати хочеш? Гей, то я. Не пізнаєш Джана? Ну, Михайле! То я, Іван Колибар!

Імла зійшла з очей Дзюбини, він знову побачив заросле обличчя, що хиталося над ним стурбовано, побачив нараз усю згорблену постать приятеля їх бездомних днів, і посміхнувся блідо.

— Півгодини вже тебе буджу, — говорив Колибар, зрадивши. — Що з тобою? Довго вже тебе не бачив. Питаю Джорджа, питаю Боба, ніхто не бачив, не знає, де ти подівся. І по гарб'їчах не ходить з мішком барахло вибирувати і в салуні нема. Гей, тьохнуло мені нині в серці, може з ним що зле. Піду, погляну. Приходжу. А то двері відчинені до тої нори, вітер дверми рипає. А ти на ліжку лежиш під тим лахміттям. Я до тебе, здавалося, що вже й не дихаєш. Торкаю рукою, е - е, ще теплий, живе. Ну, то як, що тобі? Та чи ти чуєш, що я до тебе говорю? Майк!

Дзюбина насилу притакував, він хотів щось сказати, неспокійно ворухнув рукою, мов би хотів вхопитися чогось, як потопельник, що поринає безпомічно в глибину. Бо світ став гаснути знову, все провалювалося в кромішню темінь, і він летів туди, здавалося, без кінця довго, так далеко, де вже не чути ні голосу Джана, ні гомону цього світу...

Це були півсумерки, ніби вечір. Ніби його рідна хата. Не світилося в хаті, хоч вечір довгий, зимовий. І тільки від снігу, що на дворі, в хаті трішки світла. Материнська постать скулена в куртку на ліжку, біля дітей. На стертих солом'яних постелях брат Гриць та сестри - Марійка і Ксеня, і найменша Галя. Може сплять, а може прислухаються

крадькома їх розмові. Бо він сидить кінець стола. Достоту, як батько, на тому самому місці.

А де ж батько? Ой, гаряче у серці, в очах. Нема вже батька. Як не вдалося купити поля, як стали гроші розпливатися, заломився старий Дзюбина. Став хворіти. Обірвав собі щось в середині, дубові пороги та залізні рейки двигаючи, не доїдаючи, не досипляючи. Отак надією жив, що дітям буде. А потім, як поля не купили, обірвалося щось і в душі. Чах, в'янув, жовк. І відійшов страшний у своїй мовчанці і чужості. Умирав на Михайлових руках вночі. Всі спали тоді, тільки він ні, і мати голосила тихо, розпачливо, б'ючи головою в одвірки.

І ось вони вже два роки без батька. Він господар тепер, він коротку нивку обробляє, господарює, але що з того? Два, а тут ще п'ять.

От, про те і говорили з матір'ю щойно, і їх мова урвалася. Сплять тихо діти, а мати каже тривожно в теміні.

— І чого ти так гніваєшся, чого так на матір кричиш? Боже мій, та яке то життя? Боже мій! А що я зроблю сама? Кажу ж, женися, візьмеш кілька моргів приданого...

— Женися! Ото видумали! На ту о... гамарню! На ту сарану! То я маю руки зробиати на них? А вони, як попідростають, то дасте Ількові загін, Грицеві загін, і Марійці і Ксені, та й мені загінчик лишиться, що перескочу. Ого, такого дурня не знайдете. Ого!

— А що ж ми будемо робити?

— То вже самі собі голову ламайте, а я не буду. Ого я собі пораджу.

— Як собі порадиш?

— Ого! Велика штука. Вже я собі пораджу.

— Я бачу, що ти тепер в хаті щось як чужий, щось задумуєш. Бійся Бога. То на те я тебе годувала? Та ти найстарший, ти маєш матері допомгти і сестрам, усьому лад дати, як батько.

— Як батько! То - то!

Урвалася розмова. Хоч і не доказав усього, але мати вмовкла, зацімила з болю. Умер старий Дзюбина з думкою, що всьому їх нещастю винна його жінка. Що тоді відмовила його Мошкові бариш дати. А було б усе, мали би поле, були би як люди. А потім все пропало. І така ворожнеча була безмежна, така довга між ними і матір'ю. Страшна. А в ній діти були союзники, і вороги. Чомусь батькова рука була йому ласкавішою змалку. І йому найбільше жалівся батько рідкими та довгими сповіданнями, коли поганяв позичених коней, а батько вів плугом по загоні, щоб чужу межу не підрізати. Жадібно слухав батькової скарги і так розумів: всьому винна мати. Вона одна не розумна баба. Якби не вона, були би сьогодні широкі загони, було б де коні повернути на нову скибу, були б ситі...

І ось він заціпив зуби, мовчав у темні вечора, сидючи край стола, і не здригнувся, як схлипувала мати, здущуючи плач по невдалій і гіркій розмові з сином. Ще й бундючно підвівся та злісно дверима тріснув. Як колись батько. Вже він щось зробить, вже він не від сьогодні думає, плянує та готується. Та й відкладати нема чого.

На дорозі заметіль. Холод. Треба бродити від їх самотної садиби снігами через поля, ген, аж де світиться у Зашківцях. Так би на довгі зимові вечори бродив снігами, а то

тепер, дійшовши до зашківецьких хат, на сільську дорогу, глянув на освітлені вікна і завагався. О, там гучні вечірки. Там вона, Марійка Гнатова. Це про неї думає мати. А Гнат багач та не ласкавий до нього. А дівчина хороша. Закортіло зайти.

Але повернувся селом у противну сторону, в завіяний прогін. Сніги прилягли, придушили стару розлогу плебанію.

— Ге - ге. То ти Ілька Дзюбини син, — питає панотець, вийшовши до нього в кухню, — Ільків. То що? Женитися хочеш?

— Я, прошу отця, хочу метрику.

— О, а то нащо?

— Поїду.

— Куди?

— Та на заробітки.

— Аж метрику треба?

— А може всяке трапитися. А я документу жадного не маю.

— О! — панотець дивиться, дивиться, старий уже, і погляд його світлий та пронизливий.

— А куди? — допитується.

— О, чи я знаю, набирають тепер людей всюди. Може у Чехію.

— А мати знає?

— Знають.

Збрехав. Аж лячно стало нараз від тієї брехні. І так попішно втікав з приходства з документом. І так гарячково, щоб мати не довідалася, кидав рідну хату. Навіть не пощався. Гроші вже з рік збирав, заробляв, де міг, і ща-

див, матері і нічого не кажучи. А на весну вже все і готове було. І вербунковий агент всі папери дав, геть усі чисто, і поуки, як їхати далеко, далеко, у золоту країну. То саме найняли в Зашківцях в Дмитра коня та плуг на день. Ранком мав піти туди та привести, щоб їх нивку зорати за той день, картоплю та бобу посадити трохи, та ячменю посіяти і пшениці. За коня і плуг потім у Дмитра тиждень відробляти має.

Схопився тоді удосвіта, крадучись, щоб мати не почула. Але вона прокинулася.

— То ти вже ідеш Михайлику? — запитала ласкаво, ніби жалуючи його, що так досвіта мусить встати до роботи.

— Я йду, — potwierдив він глухо і щось здавило горло, що більше слова не промовив би і все тіло затремтіло наче в пропасниці. Мовчки висунувся в сіни, нащупав у кутку приготовану з вечора дерев'яну валізку з своїми достатками і на двір, за ворота...

Війнуло на нього леготом, паром зораних піль, запахом дивним, чадним, солодкавим. По теплій ночі скропленій травневим дощем, вся рівнина ніби бурлилася прозябанням. Сизий чад похмілля життєвої стихії стояв над рівниною, висів туманами над гайками. А вгорі повітря вже прозоріло і рання пташка, захлистуючись радісним співом, збивалася все вище над полями, ніби хотіла першою побачити джерело тієї великої містерії життя.

Михайло стояв розгублений за воротами, навіть на мить поклав свою валізку на землю. Якось страшно стало, що так матір обманює, так жахливо, як злодій. Що ось буде така днина, як золото на цій рівнині, а його вже не буде тут.

Людей буде, людей. Снуватимуться запряги з плугами, боронами, висиплються роями жінки в білих сорочках, кумедно підбігаючи щойно виораною борозною за плугаторами, щоб впору та рівно накласти туди рядочками картоплю, що їх зараз покриє чергова скиба у невтомному кружлянні. Поважно підуть по лискучих, масних скибах сівачі, розсіпаючи золото... Раз - раз - раз. То марш праці і труду, маєстатичний, найбільша у світі парада. Так батько вчив його сіяти. Ліва нога - сип, ліва - сип, ліва - сип... Марійка Гнатова... Три морги дав би Гнат, може...

Михайло глянув мимоволі вбік заснулих серед рівнини Зашківець і чудні думки розвіялися. Якийсь ранній плугатар уже над'їздив звідтіля. Михайло вхопив свою малу валізку і пішов, підбігаючи. Липка земля цупко придержувала кожний його крок. Аж як добився до залізничного шляху, іти стало легше. Ще раз глянув боязко на рідну хату, що темніла серед піль незугарною куюю, повернувся плечима до сонця і пішов просто попри шлях на захід.

Підхопив його на свої ступені швидкобіжний потяг і ніс, ніс день, і ніч, і день. Наче у сні блукав Михайло чужими містами між юрбою незнаних людей. Ні думка, ні воля власна не працювала, він увесь перемінився у слухняну стрілу, що мала впасти на означене місце. Де, як, - все написав йому агент. Мовчав. Мовчав поштовхуваний з уряду в уряд. Оглядали його метрику, папери, що їх розкладав усі разом перед кожним, хто питав його про будь-що.

А потім прийшла остання хвилинка. Він пройшов вузькою кладочкою на корабель. Кладочку піднято, загули гудки, корабель здригнувся і посунувся від берега. На очі

набігли тоді вперше сльози. Він стер сльозу шоретко, по-лохливо, і стояв онімільй, задивлений на шматок землі, незнане місто з костьолами, вежами, лісом портових двигунів, що відпливали все далі. Швидко не стало з цього всього сліду. Корабель вийшов на повне море, все прискорюючи ходу. Води темніли, на них вже налягала темрява беззоряного вечора, а він все ще стояв на палубі, боячись зійти вниз у кабіну, між людей.

Нараз серед цієї чужини хтось кликнув по імені. Він підбіг, тремтючи. На східцях з палуби стояла якась дівчина, обернена до нього плечима; і кликала когось. Але це не його, це був хтось інший з таким же ім'ям, як і він, якийсь чорнявий парубок, що оце підійшов до дівчини і тепер обоє виходили східцями на палубу.

То була лемківська сім'я. Батько, мати, дочка, та син. Продали все вдома, щоб заплатити за дорогу та за морем щастя шукати. Михайло познайомився з ними та просиджував увесь час на розмові, то так мовчки крадькома задивившись на Юлію. Різнобарвними кораликами гантований чорний корсет огортав її стан. Смагли м'ясисті коси, чорні, розумні очі. Личко здорове, рум'яне. А ростом майже з ним.

Вона соромилася спершу його, мовчала, потім розговорилася. І збившись у гурт у малій кабіні, під хитання корабля, задивлені на безмежні, сінієні води, що їм не було кінця, співали лемки:

Будь здорова, землице,
Іду к' Гамерице
Зарабять їду пінязь.

Будь здорова, сестричко,
Не плачте, мамічко,
Ще к' вам верну даколи зас.

Будь здорове, младеньке
Дівчатко шварненьке,
Штом тя міловал барз.
Ждай на мя, кусіса,
Дасть Бог, што вернуся
І пак ся будем міловать барз.

Поїхав за гори,
За ліси, за море,
Ждали го през довгий час.
Гдеси в Гамерице
Загребли в землице,
Юж ся не верне нігда к' нам зас.

* * *

Він прокинувся легко, ніби ще під ласкавим поглядом дівчини. Важка втома, шеміння всього тіла щезло безслідно і віддих його став легший, хоч частіший. Хвилину він очунювався з приємного сновидіння. У кімнаті світилася свічка.

— Хто її засвітив? — подумав Дзюбина і уважно повів зором довкола себе.

У кутку, біля залізної пічки хтось ворухився, схилив-

шись. Джан! Старий Іван Колибар! Розтоплює піч — дивився Михайло, радіючи рухом другої людини, опромінений теплом чиеїсь турботи. Хоче загірті йому в хаті. Ось коле скіши з якоїсь піднятої на смітнику дошки, накладає їх обережно в пічку на папір, черкає сірник. Спалахнуло полум'я. Воно жадібно облизує папір і вже розпливається стихією, готове розсадити круглу, залізну пічку. Джан кидає в огонь щораз нові скипки, видно тільки бік зарослого обличчя, мідніе борода, край поломаного капелюха і груди наче в мідяному панцирі.

Тепер вугілля. Він навіть вугілля десь роздобув.

Джан накидає його обережно в огняну стихію, причиняє дверцята, жде. Тихо... Так тихо й мертво стало. Така порожнеча. Чекає. Пічка тихне, не гогоче вже огонь, тільки тліє.. Тихо...

Врешті рука Джана знову на дверцятах, відчиняє. Мертво. Де було недавно буйне життя, там тепер мертво. Чорний отвір.

— Гад демн! — вирівнюється люто постать Джана. Він безпомічно розглядається по кімнаті, глинає на ліжку і розводить з дива руками.

— Ти дивишся?

Михайлові очі сміються добротливо, а обличчя заросле, змаліле, тільки кості. Але очі ясніють, у них посмішка. У них ще горить життя.

— Майк!

Джан підходить до ліжка, не довіряючи своїм очам, придивляється, нахилившись близько над Дзюбиною. Його очі починають ясніти.

- - Ой, настрашив ти мене, настрашив, — хитає він головою і скидає поламаний, десь піднятий на смітнику бриль, і розперізує полинялий плащ, що ним окутався щільніше від холоду, опоясавши ременем. — Та ти цілий день був без пам'яті. А скільки до того часу був! Тільки підходжу та пробую руку на серце, і б'ється, і тихне. Нема. І знову заб'ється. Так, ніби ти раз вже на тому світі, раз вертаєшся.

Він помовчав, потім говорив, ніби оправдуючись.

— То я вже до твоїх дітей переказав, що зле з тобою, щоб прийшли зараз. Та ще поблукаю, походжу по стрітах та й знову до тебе лізу. Пробував ось пічку розтопити, бо холодно. І от погасло знову.

Він глянув на темний отвір пічки, потім на Михайла, і присів на краю ліжка.

— Ой, Майк, Майк! Не вмирай голубе! А як уже вмираєш, то хай я перший. Так мені жаль тебе, брате, так тужно, що серце тріскає як подумаю, що то сталося з нами на тій чужині. Такі то ми вдалися. То як та деревина, що її на чужому ґрунті посадиш: Одна пустить коріння і розцвіте, і ще буйніше розростеться. А друга нидіє, нидіє, та й зав'яне, всохне. Та кого ж я маю крім тебе? Та кого ж? Хіба повинуся, як той Яцько з Мшани, торік.

— Скільки ми разом пережили. Ой, старий, старий. Є що згадувати. Є, брате! Як ми тую Гамерику здобували. Є, ти ще поживеш, голубе.

Михайло сміявся тільки тихо та безмежно втомлено.

— Може би ти що з'їв, чи напився чого? — засуятився Джан. — Та скільки днів ти вже не їси, ге-ге.

Він підняв з підлоги торбу, куди щоднини збирав по

смітниках рештки їжі та різне барахло. Там була тільки засохла, надкурена хлібина, шматок якогось м'ясива, обліпленого кришками хліба і всячиною. Він тримав оці рештки в руці. Їли оте, їсти ж треба, так їли всяке. А тепер йому стало ніяково за оті дари і за себе, що так скотився на дно життя. Він швидко заховав оте добро назад у торбу.

— Я краще збігаю, принесу щось свіже. Та солодке. Ой, принесу. — Він занишпорив по кишенях свого лахміття, не виловив там нічого, та вже тихше додав: — Ой, принесу, я вже знаю як.

Він оперезувався швидко та ішов до дверей, і чомусь боявся оглянутися, боявся зустрітися з цим зором, ясним, світлим та вже з таким чудним, що від нього живій людині стає моторошно і холодно. Його важкі, нерівні кроки долітали ще хвилину в кімнату, як сходив сходами, а потім настала знову тиша.

Але це була тільки коротка хвилина тиші. Дзюбина лежав з широко розплющеними очима, він наче ждав, поки оживиться знову доквілля, наповниться повітря згукми, криками, поки минуле не вирине знову у всій силі, щоб він ще раз пройшов своє життя...

...То накотився на нього ніби залізний г'ул. Гамір, метушня довкола.

Погрозливо піднімаючись над головами, викидали двигуни гори клунків, валізок з корабля на поміст... Довгі галі з розп'ятими залізними ребрами закрили, здавалося, весь

світ, їм не було кінця. А коли вийшов нарешті з них на світ, був безрадний. Височенні будівлі з гострими шпилями стояли перед ним, як недосяжні скелі, заступили небо. У вузьких просмиках поміж ними пливла юрба людей, поштовхуючись, і вела його з собою. Ясніли величезні скляні вікна з дивними багатствами, відчинялися лискучі брами. Але він не заходив нікуди, він ішов лякливо з юрбою все далі. Ноги вгиналися з утоми, мерехтіло в очах, а його ходці не було кінця. Він зупинився аж тоді, коли дійшов знову до якогось берега. Місто кінчилося ніби, видніли води, на них кораблі, баржі, човни. За водами знову якесь місто, комини фабрик.

Він стояв довго, оглядав і дивувався, потім вернувся знову між доми в безцільне блукання. Попри нього проходило тисячі людей, говорили, сміялися, але ні одне слово не було зрозуміле йому і він не важився промовити ні до кого. Лише в присмерках вечора зайшов у якийсь квартал, де доми стали малі, в суміші з будинками, почорнілі, неохайні, нагадуючи йому вид рідного містечка. Тут навіть стояли, як вдома, вуличні продавці з різним крамом уздовж хідника, вигукуючи завзято. Декілька разів до вух Михайла долетіли ніби знайомі, рідні слова. Хитаючись ішли п'яниці. Михайло вступався їм з дороги, а їх ставало все більше. Ніби все доквілля сп'яніло з похмілля.

Два кумпани заступили Михайлові дорогу, наче граючись із ним, як бувало в містечку, хитрі міщухи.

— Заложуся, що то наш, — сказав один, позираючи на Михайла, на його куций та тісний сурдут, на чорний, ширококрисий капелюх.

— О, я не кажу. Диви, розуміє, аж пристанув. Гей - гей, не бійся нас. Ми християни. То - то. Нью-Йорські «боми». Ге, а ти?

— Я...

— Певно щойно з шифи. Фі! Та правда. І куди ж то так мандруєш?

— Я не знаю.

— Е, чому не знаєш. А от добре зайшов. Просто між своїх, на Бовері. Ге - ге.

— А квартиру маєш?

— Ні.

— Ні. Ми також не маємо. А гроші маєш?

Михайло помовчав. Так радісно було, що свої люди зустрілися в тому страшному місті, аж серце з грудей вискакувало.

— Я маю дещо, — промовив Михайло, бо страшно стало, що зараз кинуть його самого і вже пропаде.

— Скільки?

— Два талари.

— Фі, то ти багач! Ого! З маєтками в Гамеріку приїхав, — низький, довгорукий чолов'яга качав головою, а червонаві очка кліпали захоплено, і з беззубого рота червонів кінець язика. Біля нього стояв молодий парубок, може Михайлових років. Михайло глянув на того і зразу наче сподився з цією людиною.

— Пожди, Гарі, чоловік перестрашиться, подумає, що ми які злодії - гангстери, що хочемо його пограбувати. А ми свої, не бійся. Ти їв нині що?

— Ні.

— То ходи з нами.

— Як твоє »нейм«? — питав низький довгорукий чолов'яга.

— Цить, дурний, говори по християнськи, бо він тебе не розуміє, — казав другий. — То він питається, як тебе звуть.

— Михайло.

— О - о. То від нині будеш не Михайло, а Майк, так тут треба говорити. Капішо?

— Такий звичай, — пояснив молодший. — Я був колись Іван Колибар, а тепер Джан Колібар, той був колись Гриць, а тепер Гарі. А ти будеш Майк.

— Коман, Майк. Підемо. — Гарі глянув допитливо на Колибаря, щось переморгнувся.

— Ходімо до Джіна, той має що треба, ге - ге.

Вони пройшли кілька вулиць, зайшли до якогось шинку, де на високих дзигликах сиділа прерізна публіка. Гарі кликнув господаря, щось там перемовились і зразу подалися в бічну кімнату, якимись крутими сходами стали сходити вниз, присвічуючи собі сірниками. Гарі ішов попереду. Опинилися так у пивниці, у просторій ніби камері. Вікон ніде й не було і повітря було важке, що нічим дихнути. У хмарах тютюнового диму хиталися люди, сиділи біля довгих столів, то лежали на долівці попід стінами, то танцювали в п'яних порухах, доки не завалювалися на долівку. Крик, гамір, пискливі жіночі голоси.

Ніхто й не звернув увагу на їх прихід. Михайло стояв біля дверей зачудований. Та невже ж у тому місті таке різне діється? Згадалася Мошкова коршма в недільні дні, ко-

важчі місця, під крик наглядачів, робив з ранку до ночі на будовах, риючи фундаменти, переносючи цеглу на молодій спині, що гнулася від непомірних тягарів. Зелених папірців прибувало. Він складав їх у малу бляшану коробку, омотував їх лахміттям і засовував у темну нору, що її видовбав у стіні, у своїй темній квартирі.

Болюча, дуже важка думка давила йому тепер серце. У праці думати не було коли, а приходила ніч, кожна ніч у снах вдома був, блукав полями, вибирався до Зашківцевої з братами, з сестрами, ніби все дитинство його верталось. Якось нежданно так страшно стало жаль матері, що, прокидаючись, вився в болях. Що скривдив матір, покинув безпомічну, втік як злодій без одного слова, без материнського благословення, кинув рідну хату і пішов у світ, бо там йому буде краще. І через той гріх не буде йому пристановища, ні спокою, доки не перетерпить все, спокують провину, поки не направить кривди. Не писав нічого, мовчав. Бо не було слів, бо що тут порадити словами. І думка являлася тільки одна: наскладати отих зелених папірців стільки, щоб ними устелити собі назад дорогу на повернення додому. Або ні. Не вертатися ще, отак голіруч. Краще заробить він ще більше, піде на пошту і вишле так багато грошей, скільки буде мати. Геть усі. І напише матері отак: Вибачте, мамо, що я так вас лишив і так довго не подавав вістку про себе. Я не міг дивитися на нашу нужду і втік - поїхав за море шукати щастя. І тепер, мамо, я вам посилаю ті гроші, щоб ви купили поле, але не тільки, як хотів батько, а п'ять разів більше, бо я тут заробляю добре. То підіть до дідиці і скажіть, він тепер може схоче

продати. Хай вам дасть тої рівнини коло нашої хати, аж до потоку і до колії. І хай Василь та Гриць вертаються з наймів і роблять на своїм, то потім кожний своє дістане. А як розгосподаритеся, то ту кучу треба розвалити, а поставити треба такий мурований дім з ганком, високий, щоб його аж з Зашківцевої було видно... А як все будемо мати, то я тоді приїду та й побачимося та й привітаємося та й станемо жити...

Він брався до роботи з подвоєною силою. Колибар працював теж, а потім заломлювався і намовляв його іти в веселе товариство, де світ такий простий, де нема журби ні дум важких, ні туги. Манило туди і Михайла, але як подумав, що папірців змаліє, заперечував твердо й мовчав, сидів самотою, лежав, засипаючи у своїй темній норі, мріючи про свою рідню. Спогади, як перловиння наростали, огорталися довкола серця. Нарешті зважився написати листа. Написав, що живе і що коло них чувати, питався. Хотів знати, чи дуже гнівається мати і як її перепросити...

Відписав йому через довгий час панотець із Зашківцевої. Хрест поставив на початку листа, аж серце здригнулося. Мати померла в горю ще восени, старші брати живуть у наймах, а молодших дітей розібрали люди між себе. А в хаті тій ніхто вже не живе...

Заплакав Михайло по цьому листі, хоч сльози не лилися, а тільки так зсихав страшним жалем, чорнів, німів, не хотів погодитися з цією вісткою. А лист довгий, суворий, все однаково розказував про те саме і однаково карав його, скільки разів прочитував. Що матір кинув, що обманув її і людей. І поїхав у чужину. І не поміг. І навіть не озвав-

ся. Що він, як той блудний син, що покинув батьківський дім та пішов у світ веселоців шукати, тільки про себе думаючи. Та не буде вже йому Божого благословення за те, що матір лишив і братів та сестричок безпомічних...

Мати моя, мати! Така страшна пустка стала нараз в серці, в світі, що тижнями не виходив з хати. Колибар заходив, виманював з хати. Блукали в знайомих заулках й норах, але розради від цього не було.

І на тих блуканнях зустрів раз Михайло знайому людину. Придивлявся, пригадуючи.

— Не познати мя? — сміявся дядько.

Михайло згадав тоді нараз, пізнав по мові. Адже це той самий лемко, що з ним їхав за море. Як змінюються люди на тій землі. І пізнати вже не можна... Нема для них тут щастя. Робили в одній фабриці в меншому місті і робота стала. То поїхали всі, шукають тепер роботи тут.

Михайло зайшов до них. Юлія. Вже кілька років не бачив її. А не раз думав про неї і довідатися хотів, куди вони поїхали. Тепер вона у панському одязі. Обличчя біле, гладке, обрамлене чорним волоссям, скучерявленим хвилясто. Ще кращою видалася йому, як тоді на кораблі. Правда панія. Аж знесмілів у першій зустрічі. Потім зговорилися, пожартували, стали розказувати про своє життя.

А місяць пізніше побралися.

**

То він вже десь розпрягає коні. Лихий, втомлений оркою. Наспає коням оброку в жолоб, вішає на кілок збрую, а

плуг серед подвір'я лишив. Важко ступає в хату... Став біля порога, понурій, як ніч, сів важко на стільці, роззуває черевики і мовчить. І всі мовчать в хаті.

На ліжку вона, Юлія. Він навіть не глядить у той бік, де під ковдрами закутана лежить вона вже довгими місяцями, як купа безкостного м'яса. Обличчя, як біла плахта, смагле волосся в неладі, помішане. А в її ногах діти, Вольтер, Мері. Йому чотири, їй два. Замурзані, тільки в серочечках, воно палець ссе і дивиться німо на нього.

Їсти хочуть! Кров його ссали б. Як не подасть, поздихнуть. Та й він, що натрудився весь день, чи не має що приготоване? Чи хто подасть йому?

Він зривається з стільця, хапає скіпець і, грюкнувши дверми, іде в стайню до худоби. Ге - ге. Порожні жолоби, пусто за драбинами. А гною по коліна. Є сінце, та принести треба, та хто зробить, хто?

Він накидає за драбини зелені, зсуває гній, стелить, потім сідає доїти. Порепані руки люто натягають худі дїйки за дрібкою плину, що ледве біліє на дні скіпця.

— Гей, доїшся! Годують тебе! Ого! Бодай те все запалося! Бодай ви всі виздихали!

Він сидить на низькому дзиглику, опутив руки, занімів. Така оце його ферма, його господарство! Ех!

То як тоді поженилися з Юлією, пожили кілька місяців в місті, прийшла йому думка: а доки між тим камінням у тісноті валятися. Підуть вони геть з міста на село. Куплять собі ферму. Не вийшло діло з матір'ю вдома, буде тут господарем. Земля всюди земля, і сонце те саме світить, і трава зеленіє однаково. Мав він грошків, добавила Юлія, і

купили ферму. Оцю саме. Самотню серед піль. Бо дешево було. І ніби їх садиба рідна під Зашківцями, тільки краща. А всюди землі, що треба добре з ранку до ночі натягаться, щоб все обійти, бо худоба розвелася, кури, городина.

А потім все пішло шкереберть. Спершу стало важче, як діти прийшли. А потім вже й виходу знайти не міг. Стала Юлія знемагати. От ранком не може підвестися з ліжка. Ну, не встане, підведе її, тоді кульгає, робить, робить ніби, та й знову ляже. Десь, як дітей годувала на полі, як до цієї землі чужої притулилася міцно стомлена з діворою, лихо прийшло. Не ласкава та земля, зрадлива. Не підвелася Юлія день, другий, тиждень. Стала розпухати, безвладніла. Кликав докторів, платив, лікував, а вона лежала. Навіть підвестися не могла, щоб себе зайти. Йї їсти подай, дітям, худобі, куркам, поле обійди, город, в місто відвези, продай продукт, купи чого треба...

Мовчав спершу, робив, заціпивши зуби. У серці гріла ласка і любов. Скільки разів гаянув на неї, свою немічну, опущену, колись таку красну й сильну Юлію, серце тепилося, мліло. Зідхав тільки, і йшов до праці днями й ночами, надриваючись, з надією, що все таки колись та біда скінчиться, буде краще.

А потім, як прийшли жнива, як все зринуло нараз, як діти пищали вдома, ревіла негодована худоба, а він метушився по загонах, щоб зібрати збіжжя, що наче вода пливло перестигле на землю, тоді висохла любов до дна, жар пекельний спалив усе.

То стояв над її ліжком.

— Ну, то як? Будеш жити чи що...? — питав. — Чи сама пропадеш, чи і я, і діти з тобою?

Її гарні очі заливалися сльозми, її груди стрясав глинний плач.

— Михайле! Михайле! Бійся Бога! Що ж я винна?

Він стояв над нею і мовчав. Холодом віяло на душі. Якись темні сили, здавалося йому, кружляють довкола нього, регочуться з наругою. Що безцільні його пляни, що пропаде все, не буде йому радості ні щастя ніколи. Без материнського благословення пішов по щастя. Як блудний син кинув її напризволяще, кинув рідну землю, що аж просилася, аж стелилася до його ніг, і життя і радість обіцяючи. А то сльози матерні, а то кривда сиріт над ним стоїть.

Його огортав нараз жаль, він сів біля ліжка жінки, плакав, жалів. А на другий день знову ставав несамовитий, страшний, аж жінка німіла з жаху, і діти тулилися до неї, коли входив в хату.

Зібрав восени худий урожай, оглянув усе, причепурир сляк - так і приїхав з якимись людьми. Оглядали хату, цінували поле, худобу. Торгувалися. Продав за будь-що, посадив дітей на підводу, жінку з постілью між клунками, і поїхали назад у велике муравлище.

**

Крімощня темрява коло нього. Холодна тьма, а в нього в руках джаган. З цілою силою б'є ним у ту тьму, наче хоче розколоти її на брили. Вдаряє... А вона дзвенить, гуде, міцна, суцільна, і ніби валиться на нього, привалює. Блиснув сліпучо ліхтарик.

Позаду нього люди, як і він, у вузькому тунелі, в ямі. А він попереду всіх. Вони ось обрубують, обточують стіни тунелю, вигладжуючи каміння і глину, ставлять підпори-склепіння. Зі стін капає вода, під ногами хитається вона чорним озером, люди чалапають у ній, плюскочуть. А він на самому переді у високих гумових чоботях стоїть у воді і довбає джаганом, і свердлує свердлами тверду стіну.

Будують підземну залізницю. Попід містом, попід кварталами, попід морськими протоками. Над головами море. Легко просочується звідкілясь вода, з плюскотом падають в воду під ногами відмоклі брили.

Взяв цю роботу зараз, як приїхали в місто. Жінка, хай вона собі тут лежить. Накупить там їй всячину і до роботи. З ночі до ночі. Як колись батько робив, з глухим завзяттям. Мов би сподівався, що проб'є темну стіну, вийде на сонце, на простори, зміниться його життя.

А тунелі тягнулися милями, а життя розстелилося роками. Юлія затихла, згасла на своїй постелі котроїсь ночі, навіть не знали коли. Поховав її без жалю. Зрадив навіть зразу, що вдруге оженився. А потім чомусь роздумався, махнув рукою, плюнув на все.

Діти росли, годовані, свавільні. Він жив для них, для них клалися тепер зелені папірці. А найкращий банк - наука. Не будуть його діти, як він, як його батько, надриватися в роботі, заживуть легко. Він посилав їх у школу, а так росли самі, самі бавилися по вулицях, і самі господарили. Він не мав навіть часу побувати з ними, поговорити, вічно в роботі. А як сходилися деколи в свята чи в неділю, він пробував говорити з ними й помовчував. Якесь дивне почут-

тя огортало його. Ніби його діти. Його кров. І такі чужі. Ось балакають скороговіркою, що йому важко й зрозуміти їх мову.

По - своєму, по - давньому, не знали ні слова. Забули все з дитячих літ, коли ще слухали материнської мови. Пробував заговорити по - своєму — сміялися, кивали головами. Вмовкав. Говорив по новому, та він ще і тепер не міг говорити доладу, і ця розмова не клеїлася. Мері — вона була висока, чорнява, як еспанка, викапана Юлія. Губки-кармін, на личку наложена краса, на пальчиках перстінчики. Думка тільки про одяг та розвагу. Тільки похитувалася тонким станом, непосудюща, розпещена.

Вольтер — той теж вдався в матір, стрункий, чорнявий. Він вчився погано, більше любуючись спортом. Дзюбина глядів на дітей і тривога росла в серці. Ні разу не сіли вони з ним, не порадилися і навіть не казали, куди ідуть, що роблять. А ще більше зажурився, коли запримітив, що знемагає. Вперше, коли ранком не міг підвестися з ліжка, щоб на швидку руч з'їсти та щоб заїхати впору до праці, він аж вкрився холодним потом. Йому здавалося, що він залізо. А то пригадувалася сира земля, що в ній рився роками. Почув неміч у ногах, у спині. Тягнувся до праці, зціпивши зуби. А потім уже не міг. Лежав. Дні. Тиждні. Місяці. Як колись його Юлія... Ніби опущена, знівечена, забута в її горю вимолила в доброго Бога, щоб і він, її кат, пізнав безмір людських терпінь.

Мовчав лиховісно, рачкував, щоб допомгти собі. Кликав лікарів, благав, щоб помогли, платив багато. Вкінці звівся на ноги, але вже як хитка тінь, що снувалася по хаті.

Діти, що спершу затривожилися його недугою, тепер зовсім не звертали на нього уваги. Тільки нишком, у другій кімнаті балакали про щось, сперечалися часто, а йому все здавалося, що мова йде про нього. Приходили до нього по гроші на закупи. Вольтер рідко, найбільше Мері. Він ішов у свої сховки, приносив, давав. Вона відходила без слова, вибігала швидко, щоб лишити його самого.

А одного дня склалося інакше. Вона знову стояла коло його ліжка, вертка, вродлива і ніби посміхалася. Може пожаліє його, поговорить, що далі їм робити, як жити.

— Тату! — озвалася вона, а він мовчав, вдавав, що не розуміє, чого вона прийшла.

— Чого, доню? — запитав лагідно й сумно.

— Грошей!

Його голос збентежив її мабуть на мить.

Він мовчав і вона повторила настирливіше, та з різким відтінком у голосі.

— Ви чуєте?

— Чую, доню, чую, — potwierдив він тихо. — Я ніколи не питав, навіщо вони тобі, я давав. Все давав для вас, діти. А сьогодні вже не дам, бо не маю.

— Як? Не маєте більше грошей? — піднеслися в зламах мальовані брівки і оманікюрена ручка застигла в повітрі в непевному русі.

— Не маю. Ти думаєш, я мільйонер? Бачиш ті руки? Все, що мав, ними придбав, кожного цента. Годував вас, одягав, вчив - пішли гроші. Лікування, - пішли гроші. Пішли...

Мері дивилася на нього з недовір'ям, її зір прошивав

його наскрізь. Хтось зовсім чужий і безжалісний стояв над ним.

— Ого! — тільки промовила вона нарешті і покинула його.

Коли цього вечора зійшлися обоє з Вольтером, їх суперечка була більша, і старий Дзюбина вже не сумнівався, що це про нього говорять. У нього ще було кілька соток, останніх, на чорну годину, на смертну дорогу, їх віддати він вже не міг. А може дасть і ті, нехай буде все для них. Він звівся, відчинив тихо двері сусідньої кімнати і слухав з завмерлим серцем. Діти, його надія, його поміч на старості літ. А він не пригадує собі одного ласкавого слова від них.

Розмова між дітьми ставала голосніша, і Дзюбина почув нараз виразно:

—...ні цента, ні цента немає вже, — кажу тобі. Я добре бачила, він не брехав. Жебрак. І ще знаєш що...

— Ну?

— ...ще мусимо того старого бома годувати. Побачиш!

Дзюбина вийшов тоді з тіні, станув на порозі, блідий, як смерть. Він хотів ніби запитати її, щоб повторила ті страшні слова і не питав, стояв німо. Діти мовчали теж, вражені його несподіваною появою, та ворожі. Він ждав, його зір зупинився на синові, майже благально, може той промовить слово, але син дивився в землю.

— Ой, не будете ви робити на старого бома, не будете його годувати. Не бійтеся! — хотів промовити він, але не промовив нічого.

Гнів спалахнув у серці, аж затремтів. Але це була тільки

мить, бо ось його голова схилилася знову. Він згадав, як колись давно - давно мати молила його, ридючи, щоб поміг їй, побивалися у безділлі, в нужді немічна жінка з малими дітьми, а він, син, ні здригнувся, ще в саме серце їддю кинув і лишив її, напризволяще, як блудний син, як проклятий. Ох, мати, мати!

**

А мати, наче кликала його. Ніби вийшла з громадою людей. Голоси брехали звідусіль, а її голос між ними найголосніший.

— Михайле, Михайле! Пий! Крінись! Пий чашу, що підніс колись мені. Коштуй! — тулила до його уст, вливала силоміць.

Вогонь був в ній, вогонь пекельний, аж все його єство здригнулося опарене, аж темрява розкололася надвое і сліпучий світ став перед Дзюбиною.

Виряченими, нестямними очима глядів він на все. Його кімната повна була люду, ніби всі волокити з Боварі зійшлися до нього. Брудні, бородаті, в лахміттях, криві каліки бездомні, що їх викинули діти, немічні алькоголіки, присліпуваті вже, згорблені, хиткі, як тіні, ледарі й волюціги...

Коло нього самого сидів Джан Колибар, добрий побратим, що мабуть покликав їх до нього. А ще ближче, Боб, старий червоно-рудий айриш. У його руці пляшка, що з неї щойно частував Дзюбину в останній раз.

— О, see, я не казав, — сміявся він. — Йому тільки да-

ти покуштувати, а зараз оживе. Як дитині ципцьку. О, see, дивиться. Пізнаєш нас, Майк?

— Гей, Майк, то прийшло до тебе товариство, — заговорив тепер Колибар. — Діти твої не прийшли, такі то діти родяться тепер. Не хочуть батька знати. Але ми не опустимо тебе. Ну, то як з тобою? Кажі що! Ти розумієш, що я говорю, ти чуєш?

— О, він тільки так вдає, — заперечив Боб, потягнувши з пляшки, з якої щойно частував Дзюбину, та подаючи її іншим драб'ягам, як це було їх звичаєм, поки не спорожниться усе. — Наш брат не раз із смертю так грається. Знеможе десь під муром, розкине руки, увесь день пролежить мертвий, аж посинілий, вже готовий труп. Вже й публіка обходить обережно, вже й хитрий «кан» позирає непевно, чи справді не застиг один з його клієнтів. А той полежить, полежить, по тому світі трохи походить, порозглядається, а що там віскі не дають, так на цей світ закортить. Ледь - ледь дихає, а лізе, рачкує. А не раз тиждень, гляди, вже в барі бійку завів.

— А тяміш, Майк, як ми тебе в компанію приймали? То ще тоді Гарі був, отой присліпуватий кривак. Мой, каже, та я тебе знаю, ти вже в нас колись був, ти наш старий френд. О, тоді як тільки з шифи зліз. А потім втік від нас, став порядною людиною, бомів відцурався, може й погорджував ними. А тепер знову до них приходиш. Ге - ге, то не з радости по вулицях бродимо, не з радости і ти тепер до нас приходиш. То з біди. Старий, хвороба сили з'їла, грошики пішли. А діти взяли та і на вулицю післали Ну, не послали, сам пішов.

— І долбе зробив.

— Ой, і погуляли ми тоді, як останні гроші товариству віддав.

— Майк, а ти чуєш, що ми говоримо? Та не дивися так страшно, та куди ти дивишся? Гей, та що це з ним? — Колибар принав нараз до Дзюбини.

Гомін веселого товариства стих, спохмурніли волоцюги. А Дзюбина підводився поволі на ліжку, глядів нестямно, але вже не бачив нікого з них, простягав руку, але не до них. Колибар придержував його, але він відштовхнув того нетерпляче і невхильно. Геть усе відштовхував, ніби розсував руками цей чужий світ, ніби давав дорогу комусь. Ніби мати надходила, ось - ось стане на порозі, у любові неземній прийде до свого блудного сина, вмираючого на чужому смітнику, і простить йому все. Бож і його життя один біль, один сум, одна журба.

Він ждав у страшному, передсмертному напруженні, його руки тряслися конвульсійно. Але матері не було, надходив хтось інший, ніби йшла Юлія. І не дійшла теж. Стала за порогом, мов би ще й тепер боялася його страшного, жорстокого голосу, його жахливого погляду, яким обдаровував її за життя. Але він чув її близькість, він знав, що вона там стоїть і ніби жде на нього, ніби виманює його, щоб пішов за нею, бо ось нараз тихо - тихо, тільки йому чутно, заспівала знайому пісню з першої зустрічі серед океану...

Тихо плакали волоцюги, як втомлена голова Майка Дзюбини хилилася все нижче до смертного сну під тужливу колисанку:

Поїхав за гори,
За ліси, за море,
Ждали го през довгий час...

МАНЕКЕНИ

У відтулину полотняної запони виставового вікна видно нічну вулицю. Вона, освітлена ліхтарями й неонами, здається, є глибоким проваллям, прорубаним крізь скелясту гору. Проваллям снуються тіні, нежданий сміх чи поклик іде луною і стихає. Швидко пробігають і цепають у щілинах кроти з сліпучо - блискучими очима.

Строкате безкеття хмарочосів височіє обабіч провалля. Місяць зупинився над ним безсило - блідий, нікчемний. І зорі яріють непомітними шляхами. До них зухвало мргають з вершків хмарочосів червоні маяки, гаснуть і загоряються, як тривожні сигнали зорям: Зорі, не впадять у темне провалля. Ідуть горою, зоряним шляхом.

Маяк на верху хмарочосу спалахує, і Джек не має сили відірвати від нього зору. Місяць і зорі гаснуть, а маяк розприєкується ще потужніше фаєрверком і все провалля, і кам'яні масиви обабіч нього горять у пожарах...

Джек на силу закрив відтулину. Тепер йому стає відразу легше. Щільне полотнище відгородило його від світу, закрило жаску картину. Довкола нього й перед ним стоять мовчазно спокійні манекени величезного виставового вікна фірми К - о. На стільчику перед ним його робоче приладдя, хитрі ножі, ножиці, лінеали, олівці, шкідці, циркулі.

Він глянув тепер на те все, принесене туди ще звечора, і посміхнувся до себе: Обдурив! Обдурив всіх. Інакше було годі. Оце весь вечір увихався з групою помічників, щоб прибрати виставове вікно на завтрішній день. Багато зроблено. Групи манекенів у прерізних позах стояли готові, щоб завтра слухняно та з мертвою терпеливістю показувати тисячам міщанок найновіші костюми. Все тут перевірено. Від доторку вправної руки Джека костюми укладалися на фігурах з холодної маси, немов живих, випружених у русі тілах. А коли доводилося накрити їх голови фантазійними капелюхами, тоді навіть елегантна Енні, Джекова помічниця, охала з дива. Вся її зручність, увесь роками набутий досвід і вроджений жінкам талант чепуритися, не могли рівнятися з чародійством Джека. Все вже було ніби гаразд. Але коли Джек востаннє перевірявав прибори, від одного доторку його пальця, від непомітного пересування дійство прибирання знаходило своє завершення. Енні гукала захоплено.

— Джек! Ви чародій! Ви оживляєте їх!

Він тільки посміхався, милуючись, як мертва матерія оживає, грубо мальоване личко манекена криється у затіні, чорні маски брів природнішають і розкриті безвійні очі ніби загоряються життям.

Давно відійшли всі. Пішла й Енні. Гомінко, поспішно побігли в ніч, до своїх причепурених комірок або в гамірні бари й таверни на хмільну розвагу. А йому нікуди поспішати, рішуче нікуди. Він оце поприносив усе, виправдуючись, що в нього ще праця, він ще працює над недокінченим фрагментом вистави.

Найважче було обдурити Енні. Оця дрібна метка дівчина невтомна й страшенно серйозна. Вона захоплена ним. І, мабуть, закохана в нього. Він зустрічає її щодини, слухає її щебетання і ловить часто на собі її погляд. Він ніяковіє під цим поглядом. У ньому співчуття, стурбованість, бажання допомогти, ніби вона заглянула в саме його серце і знає всі його тайни... Він утікає тоді від неї. Він не може сказати їй того: він безсилий уже любити. Безсилий...

Джек схоплюється раптом, пробігає між манекенами, натискає кнопку. Сліпуче світло. Замість темні, що за манекенами, виривають просторі залі з безліччю одягів, розвішаних, розкиданих по прилавках. Джек пробігає поміж прилавками аж до кінця залі, аж до темного отвору сходової кліті, пробіє двері, прислухається... Нікого! А йому здавалося, що його підглядають. Навіть Енні. Вони думають, що Джек дивний якійсь, блудить інколи словами наче божевільний, поводитьсь незвичайно...

Гаснуть світла і простора зала западається в небуття. Освітлені манекени у виставовому вікні тепер схожі на гурт жінок, що зійшлися на жваву гутірку. Джек підходить до них обережно, з ваганням. Зупинився. Раптом він ніяковіє як гість, що має ввійти в круг незнаних людей.

Він знає: Зараз прийде ця дивна хвилина, моторозна і вагітна. Незграбно зроблені з паперової маси людські подоби оживають, їх очі загоряються блеском, їх уста наляються життям, як тоді в той пам'ятний вечір, коли вперше відкрив це чудо. Треба тільки сісти в їх круг і замерти,

як вони, заслухатися в смертну тишу. Тоді поволі холоде серце, дерев'яніє тіло, а думки відриваються від життя і лінуть - лінуть кудись у нескінчене, у глибину, на висоти, схрещуються в спіралях, сплітаються у вогнених колах, розсіплюються у спалахах і провалюються у страшну порожнечу, що на краю буття.

А потім вони вертаються, та вже чудні, звихрені, чужі. Смертна тиша наповняється гомоном. Серце знову оживає, воно б'ється у здерев'янілому тілі, ніби своє, ніби чуже. Відний Джек сидить непорушно на стільчику, прикований до нього, і не може ворухнутися, як у кошмарному сні. А мовчазні леді оживають тоді, звільняються з своїх вимушених поз, обступають його дружньо, настирливо. Джек хоче закрити обличчя руками й не може. А вони усміхаються тепло.

— Не бійся нас, Джеку, не бійся! Ми бачимо, в тебе якесь горе. Розкажи. Нікому в світі не розкажеш, ні одного приятеля не маєш. Тому розкажи хоч нам.

І він розказував. Котру то ніч вже розказував слухняно. Елегантні леді слухали його мовчки, довірливо, вони знали вже всю історію його життя...

Це історія про Розі, його жіночку.

Він оповідав їм про свою першу зустріч з Розі інтимно та з захопленням юнака. Це було не так давно, адже його юнацтво щойно минуло. У нього був непересічний малярський талант, великі задуми. А життя штовхало його в зовсім інший бік, не давало змоги розгорнутися й працювати в улюбленому ділі. Він став поневолі рисівником - декоратором.

Навантажений щоденною працею бачив, як минає час, розвіюються його юнацькі мрії. Його участь в одній малярській виставі принесла йому багато хвилювання. У нього відмічено сміливість задумів, багатство кольорів і впарі з тим надмірну, незрозумілу символіку. Він заходив на виставові залі з отим пекучим почуттям дебютанта, що носив у собі власний світ і несхибну віру в небуденність своєї творчості, і опинився на тому своєрідному базарі талантів, побачив, раптом, що його світ це позичені фрагменти чужих світів, що краса - як мана. Вона в хмарах, в обрисах будівель серед соняшної зливи, у людських обличчях, лиш схопити її, закласти в форму важко. Ось хоча б ця дівчина! Його зір зупинився на стрункій дівочій постаті.

Одягнена в барвисте кімоно, з ясно - жовтавим волоссям, незнайома зупинялася перед картинами, оглядала їх, смакувала шоколядку, і проходила далі. Ось зупинилася і перед його картинами, пройшла. Джек слідкував за нею, зайшов з другого боку, щоб зустріти її віч - на - віч. Коли це йому нарешті вдалося, голубі, виразисті очі незнайомої зупинилися на ньому допитливо. Дівчина смакувала шоколядку, кусаючи її рівними зубиками, і оглядала незнайомого зухвало, свobodно й байдуже. А Джекові не стало відваги заговорити до неї... Але він ждав на неї при виході. Вони познайомилися. Це була Розі. Він оповів їй, що вона оглядала й його картини, але вони безрадно супроти творів природи, прекрасних дівочих личок, як її. Вона сміялася з його штудерного компліменту і аж тепер придивилася до нього уважливіше, подумавши мабуть, що є в ньому щось миле й симпатичне. Вони поблукали разом

по місті. Потім стали зустрічатися щораз частіше. Джек захопився Розі, став упадати коло неї. Він забажав мати її біля себе назавжди, не розлучитися ніколи. Він сказав їй про те. Вона, на диво, погодилася.

Химерна Розі! Він дивувався, якою іншою видавалася йому, коли побралися, коли стали жити вкупі, днина за днинною. Вона явно скучала, байдужа до його плянів. Джек працював завзято, щоб придбати більше грошей. Він зодягав її найвибагливіше, він вволяв кожну її забаганку.

Часто пробував малювати її портрети, прохаючи її позувати. Вона сиділа перед ним бездушна. Оживлялася аж тоді, коли він роздратовано дер полотно, не знаючи гаразд, чи це його творче безсилля вичарувати живу людину, чи справді в тому прекрасному, виточеному різьбленому обличчі нема ні дрібки тепла, в цих голубих очах ні відблиску душі.

Раз подумав він що його спроби марні, хай буде вона сама як краса. Він тільки підкреслить оту красу. Він зодягне її досконало, як найкращий модель, він же в тому ділі працює і має великий досвід.

Розі оживилася, коли розказав їй про свій плян. Джек приносив тепер сувої розкішних матерії, провіряв, креслив проекти...

На конкурсі мод вони отримали перше місце. Фото Розі стояло в журналах побіч інших красунь, вона поцілувала його тоді палко, привселюдно...

**

— Так - так...

Ченурні леді дивилися на Джека безвійними очима. Він

сидів уже в їх гурті на сповіді, а вони мовчали загадково, ніби не хотіли вірити, що його колись зустріло таке щастя. А хіба ж це правда?

— А хіба ж це правда? Ні, це спогад як сон неоворотний.
Бо це був останній щирий поцілунок Розі.

Розі засинали з приводу конкурсу сотнями листів, пропозицій. Біля неї з'явився гурт молодих людей, багатих, вродливих. Їх родинне життя стало тепер незугарне, недовладне. Скрізь були чужі люди. Вони розважали Розі, пропонували різні розваги, а вона позувала безжурно, розміряно... Вона тільки думала про завірні зустрічі, розмови, враження, поїздки.

Втомлений працею по фірмах, одягових магазинах, виконавши десятки замовлень, залишався Джек на самоті, обдумуючи, що почати. Можна було пробувати творити щось нове, щоб привернути її увагу. Але навіщо? Тріумф відібрав її від нього, тріумф поглибить ще більше розлуку. Що ж дасть їй? Дає їй свою любов, опіку, вигідне життя. Тепер можна вразити її тільки ще більшими розкошами, багатством. І він працював ще більше, видаючи все на вибагливе життя.

Оноді, вертаючись із праці, зупинився у передсінку своєї квартири, розгублено вдивляючись крізь скляні двері. Там було гамірно і весело, як завжди. Там були приятельки Розі і молоді пани. Сміх, веселі оклики долітали до вух Джека.

Джек стояв, вагаючись, чи заходити. Зараз приймуть його вигуками, привітаними, а за тим усім скритий фальш і облуда.

— Джеку! Що сталося? Чому не заходиш? — вийшов йому назустріч один з молодих панів. Саме той, про кого думав. Ллойд, син багатого промисловця. Красунь і безжурний весельчак.

— Мені здається, що я тут зайвий, — промовив тоді Джек, зовсім затративши панування над собою.

Його фразу почули. Все стихло. Всі підвелися, тільки Розі сиділа в глибокому фотелі, не розуміючи, що сталося.

— Ах, так, — говорив Ллойд, навмисне голосно. — Отже, ми неспрохані гості в вашій хаті. Пробачте, коли так.

Вони стали прощатися церемонно, вони бажали Розі тихого нескаламученого родинного щастя і вийшли так швидко, що Розі не стямилася.

— Джеку! — зойкнула вона згодом, поглянувши на пустий салон, де ще ніби гомоніли голоси веселого товариства і чулася перервана приходом Джека, розповідь про роман одного банкира з своєю секретаркою. — Джеку! Що ти зробив? Що ти собі думаєш? — скрикнула вона з люттю, затиснула кулачки, потім зайшла голосним плачем і вибігла до свого будуару...

Безмовні леді застигли в вижиданні, зупинилися в півкроках, в напружених позах, наче підкреслюючи свою непомірну цікавість. І що далі, бідний Джеку?

Він розказував їм знову лагідно та тихо, так тихо, аж мови не чути було, лише його очі блукали по них, наче шукаючи собі співчуття.

Що ж міг вдіяти він тоді?

Він присів у фотель, де недавно сиділа Розі в колі веселого товариства, і затих. Він не міг ворухнутися, наче щось урвалося в душі. Любов Розі була для нього всім, без Розі не уявляв собі життя. А Розі не любить його. Тепер це виявилася безсумнівно. Вона не навидить його. Як тряслися її руки в шалі гніву. Товариство дорожче її за нього. А хто той...? Мабуть Ллойд...

Джек мучився довгими тижнями в боротьбі з собою. Він мусів відчувати близькість Розі, запаморочливу, захватну. Тому картав себе, що повівся грубо й несправедливо, позбавляючи дружину любого її товариства, що всьому винці винен він. Він упокорився перед Розі, коли вияснював їй усе при її мовчанці. Він говорив з таким запалом й безпосередністю, що Розі послухала його нарешті. Зокрема, коли розказав їй про новий модель, нові пляни.

На черговому конкурсі мали знову успіх, хоч і не такий великий. Розі стала тепер ніби ласкавіша, але ця ласкавість бентежила Джека. Вона видалася йому нещирою. Веселе товариство вже не наповняло їх дому. Коли вертався з праці, знаходив вдома тишу і мертву пустоту. Розі частенько не було вдома. Він ждав на неї довго, а коли приходила, віталася з ним байдуже, ніби все гаразд, ніби й нічого особливого. А одного вечора її не було вже дуже довго. Джек ждав напружено. Він вирішив не мовчати більше, а поговорити просто про все їх життя.

Пізно з'явилася Розі вдома. Він підвівся їй на зустріч.

— Розі, що це все значить?

Вона була дивна у своїй чужості, коли зупинила на ньому свої голубі, виразисті очі.

— Це значить, що я приїхала по свої речі, — відповіла вона, прямуючи до своїх кімнат.

— Як?

— Так. Вийжджаю. Я подала в суд справу нашого розводу.

— Розі!

— Даремно. Так мусить бути.

— Розі! — він стояв приголомшений, дивлячись, як нашвидкоруч скидала вона в чемодан свої речі.

— З Ллойдом...?

— Може... Хіба тобі не все одно?

— Розі! Чому ти так робиш? Я ж так люблю тебе. Як можеш поводитися так, наче в грі якій? Яке ти маєш право?

— Яке право? Право на щастя!

— Право на щастя... — повторив він мов відгомін.

Він присів ніби поринув у небуття... Коли розкрив очі, нікого вже не було докола, тільки порозкидані речі, тільки яркі світла просторих, вибагливо влаштованих, пустих кімнат.

Джек вийшов, залишивши все відкритим, як чуже. Всю ніч і наступні дні проблукав по місті, ведучи довгі розмови з собою, та з лише йому видними людьми. Сміявся, заливався сльозами, то знову вибухав спазматичним реготом, що кінчився плачем. Прохожі обходили його з співчуттям і тривогою.

Так довгі тижні й місяці поблукав він, загубившись у світі. Тільки поволі, під дбайливим лікуванням у лікарні вертався знову до дійсності, але ніби не охоче, ніби зупинився на її порозі. Він взявся знову за роботу, виконував її сумлінно, майстерно. А коли величезне місто тихло вночі

і тільки маяки яріли над ним, як тривожні сигнали, він вертався назад у свій світ.

І ось стояв він перед громадою подруг, доповідаючи їм своє горе, а вони звільнялися зі своїх боляче - вимучених поз, оточували бідного Джека тісно - тісно та дружньо:

— Все, Джеку? Кінець? Кінець одної звичайної, банальної людської драми?

Він відмахувався від них, протирав очі, а вони сміялися, реготалися настирливо.

— Не бійся нас! Нас лякаєшся? Нас?

— Бійся людей, — говорила пишна пані в чорному костюмі. — Люди накоїли тобі лиха. Люди, а не ми, манекени!

— А хіба є різниця межі нами і людьми? — запитала інша леді. — Є Джеку? Скажи нам. Ти часто думав над тим, ти часто шепотів про те, прибираючи нас.

— Різниця була, — промовила леді в голубій сукні з золотими зірками. — Але ця різниця поволі затирається. Люди щораз більше уподібнюються до нас. Що з того, що в їх тілах тепло, що вони рухаються? І машини, якими вони оточили себе, теж рухаються, дихають жаром, і змеханізовані роботи рухаються, і веселий паперовий клоун теж каже для примани пияків між напоями виставового вікна »піцерії«.

— Твоя правда. Рух, це ще не все. Таємниця в тому, що треба ще мати душу, — промовила знову серйозна леді з другого кутка, торкаючи весняної зелені, що уквітчала виставу. — А що це є душа? Це внутрішнє тепло, не тілесне, а оте дивне, проймаюче тепло людських почуттів, співчуття до другої людини, любові, що ними були обдаровані

люди. Але це внутрішнє тепло поволі вистигає, холодне. Правда, Джеку? Ти саме розказував нам про це: Тільки тут і там ще іскорки його, як от в Енни. Але душа людини вмирає... Так... Стужа...

— Ви гляньте тільки за вікно вистави, — почувся інший голос. — Ми щоднини до безконечности глядимо на те. Вулицями проходять тисячі, мільйони. Хтось упав, лежить безпомічно, і ніхто не бачить цього. Яка вже чужість, яка стужа між людьми, яка байдужість! Яка жорстокість! Душа людини вмирає. Холод! Холод! Це те саме, що в нас, холод. І вони ще гірші від нас, бо ми не кривдимо нікого, а вони кривдять, тратують безжалісно одне одного. У погоні за щастям, за розвагами, ніби справді те щастя можна здобути тільки ціною терпіння ближнього.

— От хоч би Розі. Бідний Джеку! Не хвилюйся так. Але скажи, чи є яка різниця між нею і мною? Ти зодягав її, як і мене, бездушну лялю.

— Ти говорив їй про свій біль. А чи пожаліла вона тебе? Чи почула? Ні, бо в неї нема вже душі, бо вона ляля, яка прагне тільки розваги. Правда, Джеку?

— Ах! — тремтів Джек. — Змилюйтеся!

— Ні, ти глянь правді в вічі, ти раз виріши це питання: є різниця між нами і людьми? Між нами і тими мальованими, легкодушними лялями? Між ляльковими елегантами на виставі, на розі Евеню, і цими гладкими паничами, що гостювали у вас? Є в них душа? Є в них почуття моралі й справедливості? Є в них думка про другу людину?

— Ах, схаменіться! — благав Джек, — відступіться від мене! Чого товпитеся, чого мучите мене?

— Бо ти мусиш заглянути правді в вічі! А потім уже стане тобі легше, не так боляче, потім ти станеш вільний, як ми. Так ось, Розі. Ти скажи, чи не ляля вона? Отой Ллойд забрав її та й кинув потім. Пішла все нижче на дно життя. Ти болієш над тим і тепер, а вона ніколи не пожаліла тебе. Чи ти мав бодай одну хвилину правдивого щастя з нею?

— Мав! мав! Вона дала мені один щирий, гарячий поцілунок у дні нашого тріумфу.

Регіт покрив його вигук.

— О, наївний! І той один був фальшивий! З радості власної, з забуття хвиливого. Хочеш, ми обдаруємо тебе такими ласками вдсятеро.

І вони ринули всі на нього, їх дерев'яні руки простяглися, щоб обняти його, їх холодні мальовані уста навлизалися до його уст.

Джек замахав божевільно руками, розштовхуючи їх, поки світ не погас в його очах...

...Ранком робітники, підвівши полотняні запони виставового вікна, з жахом завважили: Джек лежав без пам'яті посеред розкиданих у неладі манекенів. Біля нього лежав один, розбитий зовсім. Розломане нутро зяло неприємно порожнечю.

Щоб не викликувати збіговиська та скандалу, чим скоріше спущено занавісу.

ОСТАННІЙ БІЙ

На екрані мигали срібні, мерехтливі тіні. Сріблилися засніжені краєвиди Подоння, що на їх тлі промигували перед очима глядачів живі, невігадані події останнього кінового тижневика.

У присипаному снігом бункері, на передній стійці, приляг біля кулемета вояк. Його білий верхній одяг замаскував його в оточенні і лише темніше, заросле обличчя зарисувалося виразніше. Риси знерухоміли, мов заморожені, міцно затиснулися вуста, рука лягла непорушно на кулеметі, а очі напружено гляділи вперед.

Там, на засніженій рівнині, курилися вибухи, вистрілювали з білого моря чорними гейзерами. Потім, раптом, виросли зі снігу чорні цятки, розсипалися розстрільною і стали посуватися вперед, все ближчі, все виразніші.

Нервово дрогнуло обличчя вояка, враз він злився з кулеметом, обнімаючи його міцно, і нагально, сказано зачекотіла серія пострілів. Густо знерухоміли вже зовсім виразні чорні силуети на білому полі, та ззаду набігали нові, все ближчі, все виразніші. Кулемет мов ненаситний собака, проковтував з неймовірною швидкістю ленти з набоями і їдко, захлистуючись оливом, вицьовував їх на білу поверхню. Чорні силуети зупинялися і, поштовхнені новою

лавою, посувалися відчайдушно вперед, виростали на всю людську висоту в густу бойову лінію, що неслася на висунений форпост. Ще хвилинка, і лава підніметься висока аж до обр'ю, залле кулеметчика, покриє все як повінь. Кулемет строчив скажено, мов би востаннє...

Рахівник дивізійного магазину, Ганс Вебер, що сидів між глядачами, не витримав напруги. Він заплющив очі, нервово стягнув вояцький пояс і, підвівшись, вийшов з кінозали у бічні двері, просто на вуличку.

Було тихо, тьмаво. Злітав на землю сніжок, затираючи у вечірніх сутінках контури кам'яниць. Безшелесно, як тіні, просувалися вулицями прохожі, приглушено подзвонювали проїжджаючі санки.

Холодні сніжинки лягали на розгорячене обличчя Вебера, і від їхнього доторку, перелинувши знову у реальний світ, Ганс відсапнув глибоко, стер хусткою спітніле чоло і став бистріше розглядатись довкола, мов би хотів впевнити себе ще більше, що це страшно, неминуче, чого свідком був перед хвилинами — не реальне, це минуле вже, — що він у глибокому запіллі, далеко від фронту, в гарному місці, де про війну знають люди лише з вісток, кінових тижневиків і рідких летунських тривог.

А в тім Вебер ішов вулицями без мети, не бачачи вже нічого. Реальний світ став йому замрячуватися. Вебер відчув, що він у тому самому настрої, що й учора, коли приглядався тому самому кіновому тижневику і в момент атаки на форпост вийшов. Що це? Що діється з ним? Він і тепер ішов вже мов нецьогосвітній, він не бачив прохожих на вулицях, перед ним біліла рівнина, на ній чорні

їятки росли, більшали на повний людський ріст, розгорталися у ворожу розстрільну, що скеровувалась на кулеметчика. Білий каптур зимового одягу насунувся кулеметчикові на чоло, видно лише з профілю сіре, заросле обличчя, непорушне, закам'яніле.

Страшна думка, що з'явилася несподівано вчора, коли оглядав цю сцену, не кидала його, розросталася, наповнювала весь мізок собою, переплутуючи уявне з реальним. Невже ж це Курт? Курт? Такий подібний! Вебер вдивлявся до болю в срібну тінь, закримічував кожну риску, знайомий, рівний ніс, широку брову, що насушено лягла на прижмурене до прицілу око, — глядів і майже впевнився, що це дороге обличчя його рідного брата Курта. Таке все подібне, жахливо подібне до правди. Лише коли б на мить оглянувся, щоб зустрінутись з цими очима. Хоча б на секунду, і він знав би все.

Та воля у ті секунди боронив форпосту, він косив і косив виростаючі людські лави... Дарма, все більші вони, все ближчі...

Насилу проганяючи жахливий привид, Вебер пристанув посеред вулиці і вперше поклав собі запит, куди саме він зайшов. Напроти хтось відчинив двері, заясніло нутро якоїсь каварні, притемненої ззовні, як все довкола. Вебер зайшов туди, не надумуючись.

За зеленою котарою пригравав приглушено радіоапарат. Вебер зашився у куток, у бідній кімнаті, втулився в м'який фотель, і, недопиваючи гар'ячої чорної кави, витягнув портфель. Хвилину любувався ним, пестив лискучу, гладку поверхню, потім розгорнув повільно. Розсипалися

листи, польові картки, складені дбайливо, мов би в томик, що замикав у собі життєву історію.

Вебер перемигнув по них зором, люб'язно пересунув пучками, листуючи їх, і від їх шелесту оживало минуле, набрякало кров'ю, наливалось життям.

Ось...

Вебер може сотний раз читав закреслені розмашисто твердою рукою короткі рядки.

Самбір, 12 вересня 1939 р.

Гансе!

Як обіцяв я на прощанні - пишу. Шаленою атакою ми ввірвалися в Польщу. Мчимо, женемось без стриму, вже недалеко другий кордон. Всі наші зусилля витримати накинута нами теми до кінця. Я не голився вже довго, дві ночі не спав зовсім, але почуваюся прекрасно. Ти не можеш уявити собі наших настроїв. Ми на порозі нової історичної доби. З нею поздоровляю тебе.

Гайль!

Курт

Ганс знав цього першого листа напам'ять, але все знаходив у ньому щось нове, кожне читання мов порція опіуму відроджувало дороги, прекрасні спогади, і ось, дочитавши рядки, він приплющив очі...

...Рідний Альтштадт серед мальованої природи. Настроєва краса літа, чар вечорів у вузьких вулицях, під середньовічним бургом.

Вони сиділи, саме, в той вечір на балконі, брат Курт і

Ліза, притулені одне до одного, потонулі в інтимній розмові.

Він, Ганс, сидів у півтемряві кімнати і, дивлячись крізь відчинені двері на залюблену пару, на балконі, задумався над своїм життям. Чому він, старший, лишився парубкувати, чому не міг зважитися на одруження? Не оглянувся, а роки пройшли, і він зжився з своїм становищем нежонатого... Навіть відчув у тому перевагу. Нехай жениться Курт, він завжди щось нове задумає, енергійний. Небаром поберуться з Лізою. Вона перейде жити до них і відбере керму домашньої господарки в мами, старушки - вдови.

Обережно відчинилися тоді двері, до нього підійшла мати.

— Засвіти! — казала вона. — Тут письмо.

— Письмо? — Ганс світив і відбирав насторожено від матері коверт.

— Щойно приніс післанець з магістрату. Так поспішав, що й слова не сказав, що воно в таку пору.

Ганс роздер коверт, перебіг очима по рядках і, змінившись на обличчі, стояв приголомшений. Це було звичайне мобілізаційне повідомлення для Курта Вебера, що мусів ще сьогодні вночі від'їхати.

Війна висіла на волоску, про неї тільки і говорили, її треба було сподіватися в кожну хвилину, а все ж Ганс глядів розгублено, майже злякано на пару, що, не прочуваючи нічого, мріяла на балкончику про своє недалеке, нове життя.

Ганс відчув у ту хвилину, що кінчиться безповоротно теперішнє, що знову по роках спокою ступає в їх хату демон, як тоді, в його дитинстві, коли батько й дядьки пішли на війну, не повернувшись уже ніколи з чужих країн.

Так і вони розійдуться тепер, доля розділить їх, розкине світами.

Ганс почув себе головою родини і підходив з турботою до новоженців. Звістити треба було негайно, адже за три години Курт мусів виїхати.

— Курт! — промовив він, станувши у дверях.

У його голосі відбилося, мабуть, оте незвичайне, бо пара оглянулася рвучко. Ганс бачив, як блідло Куртове обличчя при читанні, як здивовано, не довіряючи собі, гляділа Ліза, прочитавши письмо з питоюю жіночою швидкістю.

— Війна, — озвався глухо Ганс.

— Так! — Курт випростався нараз. Збентеження зникло з його обличчя, він аж пробував усміхнутися, коли говорив: — Нарешті! Нарешті маємо її! Гайль! Зіг!

І мов з радості, мов із зворушення він обняв маму, потім Лізу, потім почоломкався з Гансом.

Оті три години перед несподіваним від'їздом - це був хаос, метушня, щось нерозумне. Мама вибирала всю білизну, всі занаси солодощів і тістечок, складаючи усе у величезну валізку.

Курт розкидав усе, він узяв лише трохи білизни та речей. Він був енергійний, рішучий, веселий. Вони супроводили його до петягу, що вже був повний новобранців та призовників. Курт сміявся, жартував, і так усміхнене його обличчя в вагоновому вікні відпливло з світляного кола станції в темніть ночі, на схід... Ліза перейшла жити до них уже як невістка. Так вирішили. Шлюб візьмуть, коли Курт приїде на відпустку.

І ось...

Вебер мов виринув на хвилину з спогадів, глянув на розгорнені перед собою листи, став перегортати їх. І з ними перемигували події - осінь, зима, коротке перебування Курта вдома і знову прощання, коли хвиля заліза і людей хлинула на захід на, здавалося, непрохідні заборони. Мов коротка та безконечно ненасичена гроза струснула західними кордонами, і будовані десятками років оборонні лінії розсипалися — переможні армії доходили до океану.

Абеділь, 28 липня 1940 р.

... Гансе! — писав Курт

... ми непереможні. Ніщо не встоїться перед нами. Я гордий за свій народ. Включений у могутній організм армії, я відчуваю силу, що може розторожити все. Мажіно поза нами. Бельгія поза нами. Над Парижем знову наші прапори!

Я над морем. Я проїздив понад самий берег, де так неславно лягла інтервенція. Я бачив білі скелі Дувру і, дивлячись на них, я повторив собі ще раз »Гот шрафе Енглянд!« Я чую, як щораз густіше підтягаються наші армії до океану, як виростає наша сила. Я певен: одного ранку ми знімемося, ми загатимо канал масою наших військ і, твердо вхопившись білих берегів, залемо той острівчик біля Європи.

Іде велика пора. Я вірю в неї, як вірив і дождався того, щоб напиться на шампанській рівнині доброго вина і піти поглянути на ославлений Париж, наш Париж, куди саме їду.

Гайль !

Курт

Дорогий Курт! Він так захопився перемогами, що ні словечком не запитував про рідних і не знав нічого.

Він не знав і того, що його, Ганса, вдома вже не було, війна захопила і його. Цього Куртового листа переслала Гансові Ліза в далеку Норвегію й читати його довелося в високій гірській місцевості, в окопах, звідки видно було лише сиве море, повне таємниць і наскоків впертого противника.

Чому видався йому запал Курта дивним, чужим? Чи тому, що холодно, невблаганно чигала на них небезпека? Чи може по прикрих спогадах дитинства він боявся війни? Чи відірваний від батьківщини, почував себе на тому окрайку землі між чужими горами і ворожим морем, мов на непевній морській косі, що врізана в море, готова щезнути під холодними хвилями, під мовчанку полярних ночей?

А може прочував він те, що прийшло по коротких літніх місяцях, коли знову дихнуло морозом, коли білою мрякою накрилося море і в надмірній тиші, підкравшись близько берега, ригнув ворожий кружляк вогнем, засинаючи їх становища.

Нитка свідомости урвалася тоді. Ганс очунав у шпигалі аж по довгих тяжнях, мов вертався з того світу, блідий, безсильний. Шрапнель розторожив йому бік, порушив хребет, викликаючи несподівані втрати свідомости.

У нього призбиралося багато листів від Курта, що їх не давали Гансові прочитувати, щоб не хвилювати його. Тепер перечитував їх. Курт не змінився. Він, мов ведений долею, брав участь у багатьох боях, ганявся аж під еспанський кордон, побував вдома, одружився з Лізою і рувчав в Італію.

Неаполь, 2 лютого 1941 р.

Гансе!

Я вельми тішуся, що ти приходиш до здоров'я, і скоро прийдеш додому на довшу відпустку. Я хотів би побачитися з тобою, розказати дещо, на що нема місця в листі. Ти не уявляєш собі, мабуть, там тієї гігантської гри, що розпочалася між нами й Англією, яка хоче зліпити проти нас фронт. На її спроби відповідаємо ділами. Я вірю, що наш молодий орел виклює очі постарілому, ледачому левові, втопить у морі його корону. Ми рознесемо його лігво, а цей острів стане спокійною лукою, де пастимуть овець, стригти вовну й виконуватимуть замовлення наших контор заморської торгівлі.

Мов прочуваючи свою долю, продає ота зводниця свою полинялу красу, побрязкує рештками дорогоцінностей, щоб збаламутити деяких європейських альфонсів. Ми протвержемо таких негайно і радикально. Наш бльок міцніє, ми просуваємося в Африку, щоб перетяти артерії ворога, ми скрізь. І, вдивившись у чудову панораму Неаполя, в вічно задимлений Везувій, я думаю, як історія писатиме про нас по тисячоліттях з пошаною, як пише тепер про славу Римської Імперії. Ми безсмертні. Здоровлю!

Гайль!

Курт

Прочитуючи ці бадьорі рядки, Ганс мав одне бажання: побачитися з Куртом, поговорити. Його охоплював страх, як зовсім інакше думає і відчуває він, як майбутнє його і всього їх народу стоїть перед ним примарзю. Чому це?

Що з ним? Ах, коли б поговорити з Куртом. Може від нього черпнути би віри, може б і він радів.

Ганс домагався відпустки, бо він давно мав право на неї. Ввижався рідний Альпштадт, мама, Ліза, ввижався затишок і спокій малого містечка та всього того, що найдорожче було на світі. Йому обіцяли відпустку, все було готове, і в останню хвилину відпустку відкликали.

Гансове хвилювання зростало. Яким правом, на якій підставі зробили це? Ради його здоров'я? Чи не смішне оте вияснення! Адже саме вдома він міг би мати найкращу опіку, там видужає.

Та неблаганна літера закону прикріпила його до самотньої санаторії в горах, де тижні видовжувалися в роки. Ліза зовсім несподівано перестала писати, хоч досі засипувала його листами від себе й матері. Лиш від Курта заблукала польова поштівка.

Атени, 12 травня 1941 р.

Гансе!

Не довгий час і я в Гелладі. Шлях до неї не був устелений рожами. Лише сила нашого удару перемогла найбільші труднощі. Ми добилися до Егею, під Єгипет.

Це передестання рунда нашого двобою з Англією. Знищено її останні гнізда на європейському суходолі і ось наш орел розпростер свої могутні крила від полярного Нордкапу до мітичної Крети.

Я побув у Сербії, де згинув наш батько. Його могили я не міг відшукати. Та я поставив йому пам'ятник з купи сербських бандитів, що загороджували нам шлях. Я задоволений, я помстив смерть.

Передо мною Егейське Море, оливкові сади Аттики і знову руїни давньої величі, що з подивом дивляться на нових звитязців. Повір, усі чуда мітології, всі виправи аргонавтів, всі подвиги Геракла ніщо в порівнанні з нашими подвигами. З гордістю й певністю жду останньої рунди.

Гайль!

Курт

І знову ні словечка про родину. А Ганс уже не хотів слухати про війну, про нові походи й перемоги. Він нестерпно тужив за рідними, його стан здоров'я не кращав.

Він виступав гордо, аж сам злякався своєї нагальності, з якою домагався відпустки. Йому відраджували лагідно й, переможені його настирливістю, з заввагами, що там вдома тепер важко, бомбардування і різні зміни, йому виписали блякет...

Веберова думка спинилася злякано, наче перед чорною прірвою. Він обкинув стомленим зором гостей, що голосно розмовляли, попиваючи пиво. Постаті двоїлися, наче все вкривалося білявим серпанком. Вебер заплющив очі, міцно стиснув руками голову, як перед безоднею, що розкривалася перед ним...

...Дні і ночі їхав він, уявляючи собі чітко зустріч з рідними. Але рідна земля не тою вже була, що покинув її. Його зустрічали розгорчені порти, згарища залізничних станцій, міста — румовища від повітряних нальотів.

Знайома рідна станція стояла оціліла, але фабрика коло неї, куди цілими роками спішив на роботу, не стріляла

вгору димарями. Ганс пробігав вуличками і зупинився. Він не пізнавав нічого. Ось недалеко бургу, у його підніжжі. З ряду чепурних дімків ні сліду. Ганс пробирався через румовища. Рідну хату він пізнав зразу. З неї залишилася фронтова стіна, що ніби намагалася закрити жорстоку руїну в середині. На місці затишних кімнат, круглих, точених сходів, лежали поламані крокви, недотлілі, шматки черепиці, все зсувалося в глибину вирву. Ганс просунувся крізь щілину і вдивлявся в той хаос до безтями. Він затремтів раптом, йому потемніло в очах, він унаві звалищах зомлілий.

Його забрали знайомі, оточили опікою. Ганс очунавши, не питав уже ні про що, він знав усе. Рідних найдорожчих, матері і Лізи, не побачить ніколи, вони вирвані з життя, по них лишилася тільки пуста, що в Гансовій свідомості застрягнула чорною вирвою...

...Вебер прокинувся від доторку чиеїсь руки. Перед ним стояв кельнер і дивився на Ганса збентежено.

— Ви хворі може? Пробачте, вже пора зачиняти каварню.

— Ах, — Ганс аж тепер запримітив, що столики довкола порожні, гамір затиш, у каварні лише він один з своїми листами, що лежали розсіпані перед ним.

Він згорнув їх поспішно і вийшов важким, п'яним кроком.

У канцелярії дивізійного магазину було тепло, затишно. Вебер роздягнувся. Вже пора було спати, але тепер він лякався сну. Це ж не сон. Скільки ночей пролежав він у

Київ, 2 листопада 1941 р.

Гансе!

... це зрозуміло. Всі лякаються нашої сили, нашого розросту по тому всьому, чого ми довершили вже. Я аж тепер у всій глибині починаю розуміти фіюера, чому не повів нас на Англію, чому на Схід спрямував наші сили. Там нічого вже вартісного. Нам важко покищо вийти на море, бо там могутня Америка. А тут ми прийшли по багатства, тут простори, що ждуть німецького плуга. Україна! Прекрасна земля. Ти не уявляєш собі її багатств, що ждуть на нас. Ми захоплюємо простори в гігантських боях з кольосом, забираємо тисячі полонених і воєнну здобич. Перед нами небували можливості. Ми захопимо все, а тоді ми виграла війну, ми володарі від океану до океану. І яким смішним буде тоді для нас мікроскопічний англійський острівчик під нашими ногами.

Хоч як люблю наш Альтштадт, але переїду жити сюди. Я написав про те Лізі. Нам доведеться зробити це ще навесну, щоб почати господарювати, якщо все піде тим темпом, що досі. Я отримаю мабуть колгосп в одному районі над Дніпром. Уявляєш собі тепер наше майбутнє. Жду нетерпляче на відповідь Лізи. Не розумію, чому так довго нічого не пише. Мене хвилює одно: Ліза незабаром повинна мати дитину. Чи не трапилось яке лихо? Як мама? Вона мабуть не схоче виїхати з нами. Старим це важко. Прощу негайно мені відповісти. Вітаю щиро!

Гайль!

Курт

маринні, коли вся п'ятьма кімнати наповнялася тисячами образів, машкарних лиць, привидів. Ні, рінуче не засне тепер.

Ганс присів біля стола, розгорнув книги. Колони цифр виростали перед ним довгі, довгі, він перебігав їх олівцем, мов приймав дефіляду армії зашілля. Праця втихомирила його розхитані нерви, думки упорядковувалися. Вебер став навіть бадьорий, безтурботний, мов те колісце в машині, що зазублюючись докладно, кружляє рівно.

Олівець зупинився раптом у половині колони. Ганс завмер. Рана в боці защеміла, щось пекуче побігло спиною, вдарило в потилицю. Колони подвоїлися в очах, олівець випав з рук. З жахом ждав чергової гарячої хвили, що стукне в мізок, запалить полум'я. Він тремтів, схилившись над столом. Удар не повторювався і Ганс ворухнувся нарешті. Відчуваючи страшне безсилля та втому. Він згорнув книги і присів, затих, понуро вдивляючись у стіну, покриту наказами й рахівничими таблицями.

Страшна пустка привиділася йому. Пустеля. Лише - ген далеко на незнаних просторах єдина на всьому світі рідна істота, єдиний ще з Веберів, хоробрий Курт.

Де він тепер? Що з ним?

Невгасима спрага залила серце Ганса. Ах, де він тепер, одчайдушний рідний брат? Невже ж і його вже нема?

Ганс витягнув відрухово портфель. Так робив він завжди, коли ставало важко на серці. Він читав рядки і знову наче втягав міцної наркоти, щоб відчутти близькість брата, що інтимно говорив до нього здалека:

Довго вагався Ганс з відповіддю. Він сам, щоб втекти від місця нещастя, відразу повернувся в армію, став рахівником. Що писати Куртові? Чи розкрити всю жахливу правду? Чи ще обманювати його з його байдужними плянами? І як довго це можливо? І чи ще більшого удару не завдасть йому, коли врешті таки мусітиме написати про все? Ні, раніше чи пізніше, а вістку треба буде подати. І Ганс написав про всю трагедію лагідно, обережно.

Відповіді не було всю зиму. Курт, мабуть, по цьому жорстокому ударі намагався прийти до рівноваги, мовчав у хортовині першої зими на Сході.

Лист прийшов на Великдень з невідомого місця постою.

Гансе!

Пробач, що так довго не відповідав тобі, але гаді було. Та й про що писати тепер? Зима була повна тяжких боїв. Я обморозив собі руки, обличчя, та не дозволив забрати себе в дальше запілля. Увесь час перебуваю на фронті. Куля не чіпляється мене...

Мені взагалі важко писати. Хочу забуття, хочу перемоги, хочу помсти. Більше нічого. Мені дали відпустку, але я відмовився від неї.

Пиши до мене частіше. Не гнівайся, коли не відповідати довго. Не жди на мою відповідь, пиши, я буду тобі вдячний.

Здоровлю Тебе щиро.

Твій брат

Курт

Ганс писав, він засипав Курта листами, майже однако-вим змістом. Він бачив, як глибоко заломаний Курт, як шукає він смерті, як треба боятися за братове життя. Його листи були повні любови, тверезих повчань. Курт відповідав рідко, коротко. Він не дав намовити себе взяти відпустку, він все літо пробув у боях, потім осінь і знову зима.

Ганса охоплювала розпач. Оце, що передбачував він на початку війни, здійснювалося тепер. Злощасна, важка зима налягла на армію і, всупереч усім розрахункам по замерзлих, засніжених рівнинах у заметілі посунулася тепер зі сходу ворожа навала на висунені форпости, залила їх, і грізно вдарила в оборонні застави, ламаючи, відтискаючи їх стихійно назад.

Мов за світами в снігових увижався Гансові Курт відважний, очайдушний оптиміст, тепер страшний у своїй лиховісній мовчанці. Останній лист прийшов від нього три дні тому, не подібний до попередніх, злощасний у своїй безпосередності, отой, що над ним похилився саме тепер Ганс, прочитуючи його вдєсате.

Фронтвий постій, 14 грудня 1943 р.

Дорогий Брате!

...я розумію, що Твої поради добрі. Але мені гаді. Ти не уявляєш собі того світу, в якому живу. Я все літо перебув у боях. Ворог не тільки перед нами, він скрізь. Вся ця земля, кожна її балка, кожний садок чаїть у собі засідку. Нас наскакували, відтинали від зв'язку, та я все виходив цілим.

Тепер знову зима. Моя задубіла рука важко вдержує оливцев. Мої дні і ночі такі подібні. Ти не уявляєш собі запеклости й несамовитости нашої боротьби.

Лежу ось на передній стійці біля кулемета. Думаю про Тебе. Знаю: за мною спить вітчизна, десь там далеко, далеко. Я теж заснув би, мені вже все одно, я хочу задубіти в тих снігах, що коло мене.

Та ось сизий ранок. Тільки зоріє. Передо мною біла, не позначена нічим рівнина, ніби мертва, та я знаю, що воно не так. Раптом ударили батареї, і передо мною вистрілюють чорні гейзери. На снігу, де замаскована ворожа лінія, зачорніли нараз чорні цятки, розсипалися по рівнині і посуваються все ближче. Прицілююся і враз покриваю їх вогнем. Знерухоміли декотрі, зупинилися. Та за ними підходять нові. Мій кулемет строчить і строчить тепер невпинно і я бачу, що хоч як захинається він оливом, наступу не спинити. Я злився з залізом, я задубів, тільки здригаюся ритмічно під клекіт машин. А лави ворога ростуть, несуться, вже чути проймаючий боєвий оклик, ще мить, і закриють мені світ...

...Ганс не дочитав, йому не стало сили, він заплющив очі.

— Курт! Курт! — зойкав він, вимовляючи ім'я брата. Невже ж це Курт? Невже ж так судила йому доля побачити ще брата? Невже ж це Курта бачив він учора й сьогодні на фільмовій стрічці? Невже ж це можливе?

Три дні підряд ходив Ганс Вебер на цей кіновий тиж-

невик, божевільно вдивлявся у зфільмовану воєнним кореспондентом картину наступу на форпост. А в третьому не витримав, і в хвилину коли заклекотів кулемет, коли ворожа лава піднеслася лявіною, щоб ось - ось залити кулеметчика, побачив ясно, безсумнівно, що це його рідний брат Курт на порозі смерти.

Жах здавив його за горло, він схопився нараз і вигукнув хрипко, дико, як гукають у лячні хвилини атак, — заметушився, розштовхуючи глядачів, і вже біг вільним проходом уперед. Витягнувши з кобури револьвер, він стріляв на бігу у ворожу лаву. Кулі діравили екранне полотнище, а Ганс гукав нестямно:

— Вперед! Вперед! Відбити наступ! Zig! Zig!

І аж перед рампою зупинився, закам'янів. Картина бою втікала вгору, височіла над ним сірими, миготливими плямами екрану.

Ганс зрозумів тоді на мить, мов у світлі блискавки, що все це фантом, що він уже потойбіч реального світу, звідки вороття немає. І він приклав ще задимлене дуло до скроні, щоб уже справді не вертатися назад.

ЖРЕЦЬ СЛІПОЇ БОГИНИ

1

Червоне око над перехрестям вулиць загоріло яскраво у сіряві осіннього дня й потахло по хвилині, переливаючись у зелень. Юрба, як живий, призбираний потік, хлинула через широке авеню, несучи з собою і старого Копача.

Опинившись знову на пішоході, Копач відітхнув легше. Це пройдено останній вуличний регулятор на невидній та вловимій межі між розгуканими у шаленому темні центром міста і забалагуленим, повільним жидівським кварталом. Тепер уже можна йти й задумавшись, без страху, що попадеш під колеса авт. І коли поштовхнеш когось нехотя в задумі, ніхто не накинется на тебе з лайкою. Юрба тут повільна й вибачлива. Можна зупинитися перед винарнею, де витискають кошерне вино. Закурений, зчорнілий будинок. У виставовому вікні видніють світлини основників цього підприємства, достойних, з натріярхальними бородами добродіїв, що винайшли секрет виробу цього кошерного вина і ще глибше збагнули тайну, як доробитися гроша. Рядом стоять таки на краю пішоходу величезні дубові бочки. наповнені тепер дощівкою.

Пройти ще кілька домів, і знову доводиться пристанути.

Крізь великі скляні шиби видно пекарів при нехитрих машинах. Сунуться полотна - ленти. Кошерні маці, як біла крига, плывуть по них з невидимих челюстей. Пекарі ломлять їх у менші і ще менші плити, вкладають у стандартні пачки з семираменником...

І далі ішов старий Копач глітною вулицею, приглядаючись усьому. Це ж бо місце його щоденних прогулянок у цьому надморському місті. Туди тягнуло його з непереможною силою. Він і не усвідомлював собі, чому це. Може тут знаходив він знайомий, повільніший стиль життя старого континенту? Чи постаті в халатах і ярмулках, що зустрічалися між юрбою, по крамницях, промовляли, як дивні, забуті символи, покинутої батьківщини, де чорногуз над солом'яною стріхою, де, наподобляючи йому, зажурений над криницею журавель, де вітряки махають крилами, як розвіяними полами. А пошід плакучими вербами греблею суне зогнута постать »ганделеса« з барахлом на плечах.

Тут, у тому місці, і слово рідної землі, завмерле, спотворене, кинене на дно, як безвартісна монета минулих монархів, дзвеніло нараз серед людської гущі, аж старий Копач приставав з несподіванки й тремкою радості, прислухаючись нишком до розмови незнайомих земляків.

Але в цю холодну й похмуру осінню днину несподіванки не було, ні милої зустрічі. Чужа юрба сновигалася повільно біля страганів, перекидала розкладений крам, торгувалася. Циганчуки, а їх тут тьма, скрекотали незрозумілою мовою. Зрідка зустрічалися чорношкірі, як опалена головешка негра. На сходах у підвал, на висоті пішоходу, розмістилася з рибою перекупка. Біля неї старий казан, у ньому го-

рять уламки начок. На дощці риба. У руках перекупки сойїра. А очі перекупки... Старому Копачеві стало маркітно... Очі риб'ячі! Чи може ж так бути, щоб у людини були риб'ячі очі? А на руках луска і кров...

Він пройшов швидше побіля цього місця. Ось знову розкладений крам. Таки прямо на переході, на газетному папері. Коробочки з настою, черевики, галоші, тихолази, шнурівки. І навколо нікого. Копач зупинився на мить, кинув оком на крам, потім позирнув униз східцями в підвал. Чорний халат на мить в отворі відсунувся обережно в глиб, у тінь.

— Стежить, оцінює покупця, — посміхнувся Копач, хиткість і причаєність рухів постаті нагадала йому чомусь створіння, що розставляє сіті по закутках. Зовсім... Оце здаєла чатує.

— Або, не будьмо злобні, — думав він, віддаляючись від розчарованого крамаря, що вибіг за ним з підвалу, щось вигукуючи. — Не будьмо злобні. Вони пристрасні рибаки. Хіба важко знайти між знайомими, опанованих тією пристрастю, що каже їм кидати наймиліше товариство, терпіти голод і тинятися над берегами річок часто всю днину за одною плотницею? А що, коли ця пристрасть вдосконалиється століттями, з покоління в покоління? Шалена пристрасть водити вудкою хитрого, гнучкого розуму у невпинному вижиданні, у грі з щастям?

Якийсь, знеохочений довгим вижиданням, риболовець настирливо загаяв задуманого старика у свій невід, до крамниці з одягом. Може пальто? Тепле. Дешево. Ай - ай, цимес пальто!

Старий Копач посміхався вибачливо. Зайде, зайде колись. Йому б справді пора купити пальто, бо оте, що на ньому, ще з дому, з довгих мандрів по Європі, витерте вже, студене. Але сьогодні він за іншим ділом. Десь тут продають уживані речі домашнього устаткування, меблі. Він згадав про те вчора жіңці, а вона зідхнула сумно. У них така вбога обстановка. Щойно недавно приїхали за море. Насправді нічого й нема в тій норі, переділеній на три частини, що звуться вітальнею, кухнею і спальнею. Купили ліжку. Одяг складають в отворі в стіні. Ще треба стола. Накрила б обрусами, що привезла з батьківщини. Ще трохи попрацює, заробить грошей і купить сама.

Він промовчав. Хочє зробити їй несподіванку. Вишукає в тому складі стіл. Це напевно дешево. Помалує й буде як новий.

Ось він перед ціллю своєї мандрівки. Тут же воно. Похмурий мурований будинок, що вже розвалюється поволі. Пусті отвори вікон. Ніхто не живе на вищих поверхах. На сходах головної брами перекладини з дощок. А на партері вікна заціліли. Станути перед першим. Ножі, коробки, різні, бляшані, старі годинники прерізних форм і оздоб минулого століття, браслети, ланцюжки, бритви, шруби, молотки, пилки. Між тим книжки, розкладені томи енциклопедії, хутра, пальта, кашкети, брилі, і стирта різноманітного одягу. Ще далі в вікна визирає поржавілою трубою залізна грубка, стільці. Виннулися оголеними пружинами витерті софи, важкі масивні фотелі з кителями й френзлями, темне піано. За ним гора матраців. Ген, у глибині, аж під стелею, видніють причілки ліжок з дротяними сітками, столи, стільці, комоди з дзеркалами, шафи...

Копач попробував клямку бічних дверей, натиснув і опинився нараз у середині, у вузькому проході між отим добром. Він розглядався за крамарем. Ні душі. Залізна грубка, посередині між барахлом, промінювала приємним теплом. Десь тут повинен бути й господар!

— Що скажете?

Запит внавіз звідкись, з-поміж барахла. Той самий, протяжно - співучий, що його чув багато разів по містечках рідної землі, коли заходив у крамниці. Копач чомусь і не здивувався з рідної мови, що зазвучала. Він здригнувся тільки з несподіванки. Потойбіч грубки, у старому фотелі, чорнів халат, зовсім зливаючись з фотелем. Знайомий чорний ширококрисий капелюх. І сива борода. А з рукавів халату простягнені руки грілися до грубки. На нього дивилися жваві пронизливі очі. Копачеві здалося в першу мить, що він знає їх звідкілясь. І аж згодом він збагнув, що це злуда. У стариків цього народу очі такі бувають часто. Опромінені віковою мудрістю й холодним скепсисом.

— Чому заговорили ви до мене мовою моєї країни? — запитав Копач, обійшовши грубку. — Звідки ви знаєте, хто я?

— Звідки я знаю? — почувся той самий голос з співучою інтонацією запиту. — Тут нема що знати! Це видно зараз.

— Що видно?

— Ай, що видно! — руки, що ворушилися, вловлюючи тепло грудки, затихли. Що видно? Я не знаю, що видно. Багато не знає старий Хаїм. А багато навчився в світі, це одне

бачив. Тільки такого другого народу не здибав, як той, що з ним жив у своїй молодості. Такі ви якісь, що зараз вас пізнаєш.

— Які ж ми?

— Інші якісь. Скільки тут всіляких народів з цілого світу скупчилося в тому місті. А я все пізнаю вашого між ними. Ви не такі, як інші. І ми інші. Ми любимо крамарювати, а ви, ... не знаю. Щось у вас вічно на серці. У нас в голові, а у вас на серці. Чогось шукаєте всі. То як Хаїм був молодий, пам'ятає, у подільському селі вибиралися діти в ліс шукати такої квітки серед літа. Квітки щастя. Але чи ви маєте щастя?

Пронизливі очі знову охопили всю постать Копача, похилу, згорблену легко, вгорнуту в плащ з протертого та доброякісного матеріалу. Сліди минулих воєнних переживань і важкого життя застигли на обличчі тихим, нестертим сумом.

Постать у халаті підвелася повільно з фотелю, хитка, тонка.

— У нас нема щастя теж. Багато тернимо, переслідують і вбивають нас. Кажуть, через те, що надмірно любимо гріш. Але і в вас нема щастя, ой, нема... Знаю, знаю і бачу... І що ж ви хочете тут у мене купити?

— Шукаю стола, — відповів Копач нехотя.

Він дивувався байдужності свого голосу. Він раптом помітив, що зовсім не хоче починати ділової розмови про купівлю. Йому б приємно було, щоб чорний халат темнів і далі в фотелі. І він присів би, бо чує дивну втому й безсилля у всьому тілі. Розжарена грубка промінювала б теплом. А вони розмовляли б і розмовляли.

Але халат посунувся вже, як чорна тінь, поміж звалищами меблів і барахла. Копач ступав за ним крутою стежкою, непевним, повільним кроком, і думки його пробивалися теж у цю мить крутою стежкою поміж звалища минулих пережить. Хистка тінь ворушилася попереду, як блудний вогник, у далекому, замряченому минулому.

Крамар зупинився нараз.

— Ось вам і стіл! Ну? Гарний?

Тонкі пальці водили по білій емалі кухонного стола, зручно захвалюючи крам. Справді, ще зовсім добрий стіл, — подумав Копач. — А ніжки криві, одна зломана.

Він перевів очі на інші меблі, роздивлюючись за чимось кращим, і раптом, покинувши крамаря, став пробиратися поміж речами до стіни.

Крамар насторожився, бачучи, як стара людина відгребує гарячково закинене між меблями, заповишене, багато вже років неторкане бюрко, що його привіз сюди, ще в першому році торгування.

— Звідки ви його маєте? — питав Копач, згортаючи з нього пилюгу.

— Як звідки маю? — дивувався крамар.

— Я питаю вас, звідки ви його маєте? — повторив Копач піднесеним голосом. — Звідки ви його маєте?

Холодний скепсис погас в очах крамаря. Він нараз наче проглянув всю правду про цю людину, про її минуле.

— Знайоме вам? Мали колись таке? — питав він. — Безпомічні ми люди. Я також дивлюся на вас і, все здається мені, що знаю вас звідкись. Ніби дійсно знаю. Ну, напевно знаю! Але подумаю ще, і аж тоді зрозумію, де правда.

То на вашому обличчі відбита душа землі, яку я знав. От і все. Трапляються люди дуже подібні до себе... Пане, мій син згинув у летунській катастрофі. Єдиний. Великий і мудрий. Кепеле, кажуть у нас. Як би був жив, не сидів би я сьогодні між тими лахами. І от я йду раз вулицею, а напроти мене мій син. Я остовпів. Адже він згинув, мене повідомили урядово, що він не живе. А він ішов назустріч мені, минув мене... Я пішов за ним. Може не доглянув мене, не пізнав? Довго ходив я, як божевільний. Я переконував себе, що це випадкова подібність, але мої кроки не зупинялися. Я загубив його в цьому людському муравлищі. Часто блукаю і вже не зустріну його. І все здається мені, що це був мій син... А речі? Речі продукують десятками, тисячами, на один лад. Оманна подібність речей. Але що з вами? — стривожився він, бачучи, як похилився Копач над відшуканою реччю, наче знепритомнів. — Не тривожте серця давніми спогадами. Ритм молодости за швидкий для нього, не послухає вас. Ходіть звідси. Бачите, шибок у вікні нема, вітер провіває. Сядьмо коло вогню. Старим добре коло вогню. Погріємо руки й будемо дивитися, як попеліє все видиме. Не одно ж уже спопеліло на наших очах...

2

Копач присів кволо в фотелі, внирився глибоко. Тривожна хвилинка немочі й безсилля, що навідала його, коли оглядав злудно подібну річ минулого, пройшла. Тепер відчував тільки непереможну сонність. Він ледве зауважував, як ворухиться чорний халат. Заясніло подум'я в грубці. Крамар докинув туди уламків дерева і присів. Наче крізь густу

тканину просочені, доходили до вух Копача слова спогаду крамаря. Подільське село... Обширна заїзна коршма край болоння... Стадо гусей... М'які пухові перини шинкарки Естери... Ситий вечір при теплому світлі шабашних свічок...

Швидко голос крамаря віддалився зовсім. Копач наче ішов від освітленої шабашевими свічками коршми темною сільською дорогою... свого рідного села. Та це ж іде він, ні, не йде, а їде з міста додому. Гучно торохтить бричка по дорозі, рвуться «дугові», аж угинаються. Знає фірман, як в'їздити в село. Не будь кого везе, а вїттового сина з міста, з шкіл. Нехай почують дівчата, що їде молодий вїттович. Буде вже в неділю рух коло читальні на площі. Зберуться січовики з синьожовтими лентами на вправи. Будуть маршувати, як правдиве військо, а вїттович попереду, як якийсь офіцер. Розсипаються по площі, на вправах з хоруговками, ставитимуть вежі. Буде багато розваги, і сміху, і радості.

Круто повернув фірман у ворота. А в вїттовій хаті газди на лавах попід стінами. Ждуть також на нього, як завжди, і на Різдва, і на Великдень ждали. Привітався з усіма. Сів біля стола поруч батька. Таке своєрідне, чудне враження почувати себе, що ти в осередку уваги всіх. Ти тут тепер, як Бог, як всезнайко. Все знати мусиш. І що в світі діється. І чи буде війна, бо дуже серби горойжаться, і руський погрожує монархові. І чи дадуть нам нашу державу коли. Відповіді мусять бути безсумнівні, певні, швидко.

Пішли нарешті газди набалакавшись досхочу. Тепер у хаті тільки батько і мати. Мати лагодить синові вечерю. Не-

суться запахи смаженого м'яса. А батько сидить та погладжує вус.

— Ану покажи той атестат, який там з тебе офіцер вийшов, — каже він.

Він подає батькові свідоцтво зрілості. Здав саме матуру. Довго розглядає батько той документ. Аж смішно, який поважний він при цьому, урядовий. Застигли риси і без того суворого обличчя. Який гострий підкручений вус. Не до лиця йому біла льняна сорочка. Йому б знову надіти мундир, що висить на клинці в коморі. Голубий мундир цісарсько - королівського цугефюрера, уніформна шапка, шабля, медаля на тлі кольорових стяжок. Ой, тремтіли рекрути перед цугефюрером Копачем, затремтів і він нераз у своєму дитинстві.

— А що далі хочеш робити? — питає батько, кладучи документ на стіл.

Перед ними вже паруюча страва. Смажена капуста, гречаники, рум'яна свинина, напої, печиво. І мати біля стола. Тут їй обов'язково треба бути. Коли як коли, а тепер і слова пропустити не може. Вчуть Копачі сина на пана і кожне по своєму плянує. Мати, не даремно вона таке всяке йому розказує про побожних людей, і на плебанію забігає часто. Вона хоче, щоб священичі ризи сина вкрасили; більшої ласки в Бога матері не ждати. А батько своє гадає. Бачив цугефюрер Копач світа багато, між людьми бував. Крутий чоловік з вїйта Копача. Шкода, мовляв, було на те вчитися, щоб в село вернутися і тут жити. Він би свого сина доктором хотів бачити. Або цісарським урядником, чи офіцером.

Треба проте їсти завзято, пождіть, ніби, з поважною роз-

мовою. Все життя, від коли пам'ятає, іде таке суперництво між батьками за свого одинака. І все по рівному виходить. Батька шанує, як безсумнівний авторитет. А матір любить, як любив малим хлоп'ям. Щож тут робити? Як погодити їх? Щось треба рішити, одне вибрати. Хтось мусить уступити. Комусь буде сумно на серці.

Він глянув мимоволі на матір, стрінувся з її люблячими, стривоженими очима, і враз відсунув їжу.

— Та що ти? Їж!

— Не хочу більше.

— Щойно почав їсти і вже ситий! — сумно промовила мати.

Не буде їсти. Жаль матері. Не знати коли, а вже вирішив. Завдасть їй болю. Не сповнить її мрії. Не може стати священиком. Вона простодушно думає, що він все ще малий, невинний хлопчина, як водила його в церкву, як сидів біля батька в крилосі. А в нього в голові думки такі різні, аж страшно. Все перемішане, все зрушене, в що вірив колись, все інакше здається, як колись. Різні вичитав в книжках, а книжки він любить. І так думає, що коли в кого сумнів, як же йому Богові служити? Суворий він до себе, безжальний, таким батько навчив його бути.

— А в нас недавно езекутор був, — каже батько. — Мудрий чоловік. Він і між людьми і між панами, обертається. То, каже, вчите сина? — А вчу. — А на що вчите? — Або я знаю, ким йому бути? — А він каже: — Доктором, — це було би найкраще, але вас буде коштувати багато корон. Ви його, каже, на адвоката вивчіть. Це менше коштує, а хліб певний. Як хлопець хитрий, то буде мати святе жит-

тя. Бо люди вічно судяться і без адвоката не обійдуться. Я, каже, між панами буваю і все бачу. Адвокат, це великий пан, — тільки собі за бюрком посиджує і слухає людських скарг. На адвоката сина вчіть. І газдівство, каже, не підірвете, і сина в люди виведете.

Довго мовчали всі по тих словах. Вже й не було що говорити, все вирішене. Змовчала мати, не поважилася заперечити батькові. Ніжно та сумовито виражала його на студії в велике місто. А слези, що блищали на її очах, кинули в серце тривогу й почуття якоїсь провини.

Гріх, видно, проти волі матері йти, бо не складалося його навчання. Ще не дійшов до половини студій, а вже вдягнули на нього мундир, щоб він цісаря й державу боронив. Чотири роки не скидав цього мундиру, на фронтах. Більше року пробув в італійському полоні. Він дивувався, як пережив стільки небезпек з незначними ранами. Адаже так багато людей не стало. Сам батько, старий Копач загинув марно у тій завірюсі на власному подвір'ї, завівши необачно спір з загоністими гонведами. Мати померла від тифу. Не вернулося й багато січовиків, що полягли за свою державу.

Треба було сидіти на розграбленому вїтївстві. Нова, чужа влада білого орла закріплювалася на добре. Відкривалися знову школи, університет. Щасливо кінчив студії, відбув практику конципієнта.

І врешті. Він жалів, що батько не дожив цієї хвилини. Місто з крутими вулицями, широкою торговицею. На розі торговиці мурована кам'яничка. При вході до неї напис: Адвокатська канцелярія. Др. Василь Копач.

Ввійти в передсінок, перед дверима солом'яна рогожа. Відчинити двері і опинишся в ясній привітній кімнаті. Ліворуч, попід стіною, прості дерев'яні стільці. А праворуч, на полицках нехитрої етажерки товсті томи кодексів, енциклопедій. Над етажеркою стоїть з міді лита фігурка сліпої богині з розхитаними терезами ваги справедливості. Цю фігурку купив ще в першому році студій. Її заховала стара Коначиха в коморі в час війни з увагою й страхом, як незрозумілий талісман, що в нього вірить син.

А посередині канцелярії темне, дубове бюрko. Коли вперше засів за ним у тиші кабінету, здавалося йому, що всі важкі й мінливі життєві пригоди вже за ним. Солідне, масивне красувалося воно перед ним, як знак досягнутої мети. Як певний бар'єр, що відгороджував його від ударів долі й несподіванок.

Він просиджував за ним, розкошуючись почуттям успіху. Ніхто не перешкоджував йому у тому священному настрoю. Покірно стояла на етажерці сліпа богиня. Мертво винулися хребти кодексів і енциклопедій. Він перегортав книги, провірюючи своє знання, ще далі заглиблювався у круті ходи справедливості. За вікном, на торговниці, стоголоса ярмаркова юрба перекочувалася попід його вікнами, як збігла з гір повільно біля тихих подільських берегів. Він чекав, що ось повернуться кроки у браму. Хтось застукав. Підніметься гідно і ввічливо, щоб прийняти людину, яка шукає поради й оборони. Але відвідувачів не було, ніби ніхто не зауважив великої таблиці біля входу. Колиб хоч одна людина!

І раптом одного полудня людський крик вдарив прибоєм

об вікна, аж кинув читати. У передсінок входили з гамором люди, з розмахом відчинилися двері.

Конач схопився. У дверях стояла людина вся в крові. Злипле волосся. Сорочка аж зчорніла. Подерта в бійці чермерка теліпалася обірваним рукавом. За окривавленою людиною видніли ще постаті.

— Ви адукат? — запитала окривавлена людина, важко дишучи ще з хвилювання недавньої бійки.

— Так. А чого тут хочете?

— Панцю! — підступила людина ближче, оперлася руками об бюрko, залишаючи на ньому руді плями. — Панцю, як ви того розбійника всадите до криміналу, то я останню корову продам, а вам добре заплачу! Боксером так мене вгатив у голову. Я його не зачіпав. О, люди свідки. Гей, люди, чи не так?

— А не зачіпав, — озвався голос позаду побитого.

— І я посвідчу.

— І я.

— Панцю, всадіть його до криміналу! Заплачу добре, — говорив побитий до нього ближче.

— Візьміть руки з бюрка, — промовив він глухо.

Людина глянула на свої руки, потім на руді плями. Вона повела долонею, щоб стерти їх і ще більше розмазала.

— Візьміть руки, — крикнув Конач. — І вийдіть. Негайно.

— Пане! — зачудувався побитий.

— Вийдіть.

Поволі відступала скривавлена людина.

— Ба, та ви адукат. чи ні? — питала вона з недовір'ям.

— Ідіть на поліцію. Я з бандитами не маю нічого спільного.

— Ви мене, панцю, називаєте бандитом?

— Я вас не називаю бандитом, але я з тим не хочу мати нічого спільного.

Поволі відходили перші Копачеві клієнти. У передсінку чулися різні зауваження під його адресою, що то якийсь дивак, дурень, що вони ще не бачили такого адвоката, що вони собі пошукують іншого.

Копач з розмахом зачинив двері. Він стояв довго, вслухуючись, як поволі стихає гамір. Потім підійшов до бюрка, глянув на руді плями і здригнувся.

3

Він добре запам'ятав і свого другого клієнта. Це котроїсь днини, тихої, сльотної, коли на торговиці не було ні душі, хтось постукав у двері. Підійшов сам, відчинив. Малий, миршавий чоловічок зняв капелюх і тицькав йому фаміліярно руку.

— Як ся маєте, пане?

Він потиснув руку Копача, зайшов і, не чекаючи аж його попросять, сів. Копач обсервував свого нового клієнта. Мало знає він людей, подумав. А з людського обличчя можна вчитати багато про людину. Хитрий і облесний чоловічок, мабуть, перед ним, ворухкі очі, миршавий вусок. Дрібна посмішка. Ніби веселий, в довір'я вкрадається.

— А то ви собі відчинили тут канцелярію, — мовив він.

— Відчинив.

— То дуже гарно. Що свій чоловік, то свій. — Він по-

клав вузлик, що його досі тримав у руці. — З чужим чоловіком то собі так поговорити не можна, як з своїм. А з своїм то можна про все.

— Яку ви справу маєте? — запитав тепер Копач.

— О, моя справа, пане, не справа, а чиста напасть. Хі-хі. Причепився до мене сусід, що я йому в лісі дерево зрівав. Пішов до того другого адвоката скаржити мене.

— До доктора Функеля?

— До нього. До суду мене позиває. То я прошу вас мене боронити.

Копач дивився довше на свого тихого клієнта.

— Ну, а як воно там було? — запитав він.

Чоловік засміявся дрібно, ніби пробуючи, щоб і допитливі очі Копача розсміялися перед тим, як зрадить тайну.

— Та я, пане, що! Та він не має свідків. То він приходив на моє подвір'я з людьми і міряли, і прикладали, але гузир не пасував. Він каже, що мене слідив з ліса аж на дорогу. Але на дорозі слід загубив.

— То ви те дерево вкрали? — запитав Копач прямо.

Тихий клієнт знітився. Він простягнув руку по свій вузлик, розв'язував його швидко. Забіліла хустка, в хустці омотаний спорий шмат солонини.

— Я, пане, зарівав підвинка. А моя жінка то якось підготувала. Маєте.

Він намірився покласти отой спорий шмат на бюрко перед Копача, але Копач запобігливо стримав його.

— Сховайте це.

— Пане!...

— Сховайте. Я не хочу того. Мені не треба... То ви вкрали те дерево?

— Пане адукате!

Чоловік ховав солонину в вузлик, зав'язував поспішно. Усмішки вже не було на його обличчі, а очка стали колючі, як шпильочки.

— Чи ви, пане, адукат, чи ви сендзя, бігме не знаю, — говорив він. — Відай, що сендзя. То я в злі двері понав. Будьте собі, пане, здорові.

Остання усмішка наруги на обличчі його другого клієнта вивжалася Копачеві ще багато разів. Він ніяк не міг знайти контакту з людьми. До нього приходили знову злодійчухи, оповідали безсоромно про свої темні діла, втаємничували довірочно, а він здригався від цього бруду і гонив їх спантелених з канцелярії.

Бійки за межу, крадіжки, подружня зрада, обмана, вся погань людських пороків і слабостей ворухилися мерзким хробачкам по тихих селах і повзла повною дорогою до його канцелярії, вливалася гидким розчином в його вуха. Він бридився доторку нечистих людських рук, відмовлявся від багатьох справ, замикався, не впускаючи нікого. І розгублено приходив на розправи по заболочених, запльованих коридорах судового будинку.

Люди товпилися біля дверей до судової залі, по закутках. А між ними Функель. Кількома роками старший його колега по фаху. Копач навмисне відвертався, щоб не зустрітися з ним. Якже ж це? Та невже ж вони оборонці справедливості? Невже ж таке завдання адвоката? Ходити з злодіями попід руки, як оце ходить Функель? Ці ж люди були давніше у нього. Не прийняв їх. А той жартує, всі хі-хочуть, перешіптуються по закутках, видумують нові шту-

чки. Як їм добре з собою, адвокатів і злодієві, як розуміються прекрасно!

Він не понизить себе, він оборонятиме лише справи чисті, безсумнівні. Ішов саме з справою одного селянина. Стара історія, все те саме. Несамовитий спір за межу в десятках варіантів. Як хробаки гризли би цю землю. А ота людина напевно має рацію. Щира й бідна. Їй треба допомогти, її справу перевірити. Мали з сусідом заgonи жита поруч себе. Достигло жито, а той драб, пане, чекає і не жне. То я своє зжав. А він мене тепер у суд подав, що я його пережав.

Копач забігав поглянути в судові акти, переглянув контракти, катастральні мапи. У ясну, погідну днину приїхав по нього селянин і повіз його на спірне поле, на комісію. А там уже суддя. І Функель. Стигле жито просило серпа, хвилювалося важким колоссям під повіями вітру. А поруч нього вже гола стерня. Який же тут спір? Це ж типове р. с., — думав Копач. Межу видно добре, лінія проста.

Суддя подав довгий шнур. Стали розмотувати його.

— Навіщо тут шнур? — запитав Копач.

— Поміряємо, а навіщо ж ми приїхали тут? — промовив Функель, блиснувши золотим зубом.

Копач придивлявся, як натягали помічники шнур з кінця загону в другий. Шнур вився білим вужем, прилягав, знову пружився між забитими в землю палями. На нього вагою налягало жито, повіи вітру збивали шнур над стернею.

— О, тут пережате! — гукнув нараз Функель.

— Що ви, пане меценасе, говорите? — промовив Копач, зустрінувшись віч-на-віч з Функелем і не скриваючи своєї

знев'аги до нього. — Це ж крива лінія. Вітер гне жито на шнур.

— Шнур добре натягнений, — мовив Функель спокійно.

— Але жито падає на нього і відпихає його.

— Бо пережате! О, на цілий крок!

— Але ж це неправда!

— Ах, пане меценасе, — вклонився тепер Функель Копачеві з тією самою зневажливою посмішкою. — Не вимірюйте правди. На те маємо пана суддю. Чи не так, пане суддя? — звернувся він до кругленького добродія, що спокійно розкошувався повітрям і милим краєвидом жнив. — О, дивіться, на цілий крок пережате на середині загону, де межі не добре видно.

— Пережате, — прорік кругленький добродій.

— Я не розумію, панове. — Копач глядів з безмежним здивуванням то на суддю, то на Функеля. — Та це ж неможливе. То кожному видно. Невже ж справедливість може хитатися, як той шнур під повіями вітру?

— Ви... дотепні, пане меценасе, — сказав Функель, перекинувся посмішкою з суддею. — Але справа вирішена. Жито пережате.

— Я протестую.

— Це ваше право.

Гучно від'їздила в місто сільська підвода з суддею й Функелем. А позаду них, прикритий соломкою, лежав заколений підсвинок, дарунок для судді.

За ними повільно здалека від'їздив Копач. Розчарований селянин ледве дав впросити себе, щоб відвезти пана в місто. Про заплату не було й мови. Але Копач не думав

про плату. Він їхав просто до начальника суду, з яким знався вже добре. Це ж неймовірне. Це ж перекупство.

Начальник суду прийняв його чемно й терпеливо. На його кам'яному обличчі не було помітно ні одного дрогання, лише, коли справа дійшла до присуду й заколеного підсвинка, що перехилив шалю справедливості, тоді важкі повіки начальникових очей приплющилися. Він не піднімав їх довго, і Копачеві чомусь згадалася нараз сліпа богиня.

— Молодий колего! — промовив начальник суду, все ще не розплющуючи очей. — Чи я маю цю справу покласти на папір як вашу формальну скаргу?

— Але ж ні! Ні! — зжахнувся Копач, уявивши себе нараз у безнадійному спорі з суддею й Функелем. Це ж було б чисте божевілля. Він не має ніяких доказів і безпосередніх свідків. — Я тільки так. Я... я не можу зрозуміти, пане начальнику.

Тепер очі жреця справедливості розплющилися. Старі, розумні. І навіть несподівано теплі.

— Ах, молода людино, — промовив він. — Вам ще багато дечого доведеться зрозуміти...

4

...Коли б не бюрко, що оце стояло вже в їх убогій квартирі, Копач не вірив би в свою вчорашню пригоду в гамірному жидівському кварталі. Чорний хапат між звалищами меблів. Вогонь у грубці... Чи він розказував своє минуле тій дивній людині в заміну за її спогади? Чи снів?

Але бюрко стояло посеред їх квартири, воно не могло бути вигадкою. Над вечір почувся стукіт у двері. Незнай-

мі люди внесли цю річ, поставили, дивно мовчазні. Відійшли без слова, покинули здивованих хазяїнів. Чи він платив за те бюро? Коли і скільки? Звідки крамар знає його адресу?

Жінка дивилася на нього, ждучи вияснення, і старий Копач зідхнув безрадно.

То я вчора був у жидівський дільниці. Зайшов на склад з старими меблями. Я хотів купити стіл.

Він замовк. На обличчі дружини малювалося збентеження. Глянула на нього, як на якого чудака. Справді дивний він стає. Відбивається від життя, надто думає про минуле.

— Чомусь прислали мені те бюро. Я не розумію. Я лише оглядав його. А чи не пригадує воно тобі, Олюсю, того бюрока, що я мав у своїй першій канцелярії. Пам'ятаєш, коло торговиці, як ви з батьком твоїм вперше заїхали до мене.

— Подібне, — потакувала дружина. — Подібне, Васильку! — потвердила настирливіше, чомусь не дивлячись на нього. — Навіть гарне. Чекай, я вийму обруси, ті, що ми вдома ще застелявали. Приберу його.

Вона відчинила дерев'яну скриню, зроблену німецькими майстрами, як їхали за океан. Замерехтіла вишивка. Жінка розстелила обрус на бюроку, вирівнювала краї.

Копач приглядався її роботі з трепетом серця. Давно бачена річ минулого полонила його зір, і він стояв безмовний, онімілий, тремтючи, не знати чого.

— Бачиш, гарне. Завтра поставлю посередині флякон з квітками. А тепер мені час іти до роботи. Ой, спізняюся. Вже півшоста!

Вона одягнулася поспішно в тепле пальто, поцілувала його ніжно. З порога ще оглянулася, чомусь стривожена.

— А лягай спати! Не жди на мене! Спочивай!

Ой, не спатиме, не спатиме! — думав Копач, закружлявши по тісній кімнаті довкола застеленого обрусом бюрока. Спершу ітиме думками, як щоднини, з нею, його опорою на чужині. Ось вийшла Олюся в холодну, мокру осінь. Люди вертаються до своїх жител у тепло і затишся, на спочинок. А вона йде в ніч. Зійшла в підземку, їде по-під місто-велетень. На сорок другій вулиці вийде з підземки просто в хмародер. На поверхи. Де ясні світла, де вкрашені мармуром стіни, долівки встелені важкими, величезними диванами. Де десятки компанійних контор. Двадцять кімнат обійде. Тягатиме коші з паперами, водитиме пилоскопом по диванах, стиратиме стільці, столи. Задихатиметься у праці, що важка і для молодих дівчат, не то для її віку. І вже попівночі вернеться зморена вкрай і зажурена, а він вдаватиме, що спить. Бо про віщо говорити, коли життя склалося так глупо й несправедливо на схилі віку.

А не так воно було колись, не гарувала в житті вродлива попадянка Оля. Перші роки, як подружилися, не в гараздах були. Злиденні були його адвокатські заробітки, ніяк не міг здобути клієнтів, програвав процеси і люди не заходили до нього часто. Але тесть був багатій, парох на три села. Веселий, забавний отець Синенький.

Як заїхав вперше сам перед Копачеву канцелярію, як задзвонив дзвінок, виглянув Копач у вікно і заметушився, щоб привітати незаних гостей. Ввійшов отець Синенький у баряниці, а за ним дві рум'янолиці панни. Дві сестри,

може близнята, бо не міг вгадати, котра з них старша, котра гарніша. Мороз опалив щічки. І соромливі якісь.

— Кажуть мені миряни, якийсь наш пан у місті канцелярію має, — говорив отець Синенький, привітавшись. — Вже півроку, а до отця Синенького не покажеться, хоч у мене всі бувають. То не прийшла гора до Магомеда, а прийшов Магомед до гори.

Він говорив з першої зустрічі, наче зналися вже давно. Не оглянувся Копач, а вже сидів у залубнях. Каже отець Синенький: »Чого вам тут у канцелярії нудитися без діла. Їдьте до мене.« Вже понеслися сани завіяними дорогами. Їхав і дивувався, як воно сталося і чого він їде? А отець Синенький приговорював невпинно. З цікавістю та соромливо зиркали на нього попівни, що сиділи напроти нього. І коли причвалали нарешті за тридцять кілометрів яругами й роздоллями в село, коли в'їхали на приходство. Копачеві здавалося, що заїхав далеко, далеко, в якийсь новий світ. Таки все інше було тут від дотеперішнього його монотонного і безрадісного життя. Замерзлі шибки приходських вікон підскакували, наче це не звичайна плебанія, а багатий двір. Тріскотіли дрова в печах, розсівали тепло... Рум'янолиця і приязна попадає помагала роздягнутися з засніженого верхнього одягу, саджала за стіл. Гостили його день, гостили другий. Відвезли в місто... Знову на неділю приїхали по нього, забрали. Святкував з ними. Яюсь так нараз само вийшло, що подумав про женячку. Досі не було й часу подумати. А тепер нараз, вернувшись з гостини, з теплих ясных кімнат плебанії, з людського гамору й веселощів, він відчував боляче пустку у своїй канцелярії,

в своєму мешканні. Контраст був такий виразний, що нічим його стерти, нічим заповнити часу.

Він освідчувався несміло, наче молодець, хоч уже стукнула тридцятка. І кумедно вийшли оті освідчини. Обидві попадайки були однаково милі і приязні. »Котру хочете, беріть«, сміявся жартома отець Синенький.

Вибрав Олю, бо зазирнула глибше в його серце. Наповнилося його житло гамором і теплом. Добром усяким, меблями дорожчими. У них родилася доня. Вродливе чорняве дівчатко, непосидюче й допитливе. Назвали її Зоряною, Зіркою. Лічили роки мирного пожиття її щорічними гучними уродинами, коли з'їздилися тесті, тети і вся незлічена священича фамілія... Шостий рочок Зоріані, сьомий Десятий. На Зоріані вже біла блюзочка і рясна темносиня спідничка гімназистки Дівочого Інституту. Вже й матура і студії, коли треба від'їздити їй ще далі в велике місто. Час довшої розлуки.

Він не просиджував уже в кам'яниці на розі торговиці. Не видніла там більше таблиця адвокатської канцелярії Василя Копача. Від років Василь Копач презес повітового суду. Це давно вже, йдучи на емеритуру, покликав його старенький начальник суду. — Ми хочемо іменувати вас суддею, — промовив він. — Я знаю ваш характер і ваше окреме глибоке і непідкупне почуття справедливости. Вірю, що з вас буде добрий суддя. Чи ви годитеся прийняти це становище?

Він погодився радо. І вдягнувши на себе темну судейську тогу, відчув, що це саме його покликання, що відтепер він справді жрець своєї богині.

Сотні справ перейшли через його руки, а всі сумлінно провірені, зважені, обмірковані. Слава про нього, як про не- підкупного й безоглядного вимірника справедливості, йшла ширше. Його іменували презесом суду. Його боялися. А від страху до ворожості тільки один крок.

Йому не важко було вести біжучі справи. Але вже двічі довелось взяти в руки процес за протидержавну діяльність. Молодь його підкореного народу бунтувалася, гуртувалася в підпільній організації, робила атентати.

Вже п'ятий день тягнулася розправа. На лаві обвинувачених сиділо троє молодих людей. Учитель і два селянські хлопці. Багато свідків пересунулося перед судейською лавою. Справа була голосна, про неї писала й столична преса. Боївка підпільної організації вчинила напад на поштовий амбулянс. Вбито поштаря, пограбовано значну суму грошей. Напасники розбіглися невпіймані. Оцих трьох молодих людей арештовано аж згодом, за підозрою. Довгі допити в тюрмі позначилися на них втому, виснаженням, слідами побоїв. Але на процесі вони всі троє трималися мужньо. Двоє з них зокрема. Їх відповіді були певні й короткі. Якщо і була за ними провина, її доказати було важко. Щоразу поверталася розправа до центральної сцени нападу, щоб відтворити її, щоразу повторювали свідки свої зізнання.

Напад відбувся на відлюдді. Нікого не було поблизу. Зізнання свідків обмежувалися до того, що бачено по нападі, хто заармував владу. Де завважено незнайомих людей в околиці.

Копач прислухався до всього і впевнювався, що якщо

підсудні далі заперечуватимуть свою участь у нападі, суд не зможе видати позитивного вироку.

І тоді в п'ятому дні процесу почалося. Заговорив той третій білявий парубок. Заплутався в огні перехресних питань і відступу вже не було. Глухо притакнув, що брав участь у нападі. І, раз почавши, під настирливими допитами, поволі малював сцену нападу. Швидко-швидко бігала рука стенографа, щоб не пропустити ні одного слова зізнання.

Він станув під гайком, — зізнавав парубок, — йому призначили зупинити амбулянс і просити, щоб його підвезли до міста. Інші заховалися в кущах. Поштар сповільнив їзду. Саме стільки, що він вхопив за віжки і шарпнув вбік. Коні звернули в рів, амбулянс похитнувся. Поштар вихопив револьвер. Але вже не вистрелив. До нього впав стріл з кущів. Один. Смертельний.

— Хто застрелив поштаря?

— Я не знаю.

— Як не знаєш?

— Не знаю...

Зупинився стенограф, насторожилися комісари. Такий щасливий початок, такі ревеляції і нараз все застрягло.

— Чому не знаєш?

— Бо їх у лісі було троє.

— Троє?

— Так.

— Хто? Оті двоє?

— Ні, двоє інших незнайомих.

— І ...?

- І одна дівчина.
- Де вона тепер?
- Не знаю.
- Як вона називається?
- Не знаю.

Настала хвилинка тиші. У нападі брала участь дівчина! Вся увага слідства зосередилася на ній.

- Коли ти зустрів її?
- Дві години перед нападом.
- Де?
- У гайку.
- Вона була сама?
- Ні, з тими двома.
- Вона говорила з тобою?
- Так. Вона звела мене з тими двома.
- Як кликали її?
- Подруга Ясна.
- Як вона виглядала?
- Висока. Чорне волосся, чорні очі.
- Як була одягнена?
- По міському. Берет на голові. Порохівник. На шії жовта хустка.

Висока чорнява. Берет. Порохівник. Шовковий шалик помаранчевої краски... Копач вдивлявся в парубка. Чомусь нараз перед його очима виріс образ Зоряни. Такий яркий, такий чіткий. Питання сипалися далі, а він леденів від несподіваної думки, що приневолила його затремтіти. Невже ж це Зоряна? Струнка брунетка. Те саме вбрання. Думка видавалася йому безумною, безглуздою, він відкидав її

і мимоволі гарячково думав у цьому ж самому напрямі. З блискавичною швидкістю нанизувалися минулі події, згадки. Колись раз уже зродилося в нього підозріння. Він не міг зрозуміти, чому Зоряна так часто і так радо буває поза домом. Іде на мандрівки, на прогулянки. Десять селянські підводи приїждять по неї, щоб прибула на фестин, на виправи молоді. І що це читає вона таке, потаємно, завжди встигаючи спрятати лектуру, коли він надходить?

Вона від'їхала від них несподівано. Казала, що має додаткові іспити скласти, а це ж літня перерва. Так точнісько одягнена. І в тому ж часі відбувся напад. А вона не приїждить, незрозуміло чому не вертається.

Копач вловлював гарячково нитку допитів.

— Ти пізнав би її? — питав хтось.

— Пізнав.

— Ми покажемо тобі альбом.

Підвівся комісар поліції, підходив до парубка з грубою книгою. Розкрив перед ним. Це альбом підозрілих осіб. Довго і старанно призибраний сіткою конфідентів і провокаторів. Око поліції сягає далеко.

Перегорталися сторінки альбому довго, повільно. Її там нема, залевняв себе Копач. Його донька була б там? Зоряна?

Вже тільки десять карток. Дві...

Зупинилися. Довго вдивлявся парубок.

— Пізнаєш? — питав комісар. — Вона?

— Не знаю.

— Вона?

— Подібна. Так, ... вона.

Копач заплющив очі. Чув виразно, як пролунало ім'я Зоряни Копач, як знявся гамір здивування, шемрання довкола нього, шепіт. А повіки на його очах важніли. Він не мав відваги розплющити очей. Правда така жорстока, що й очі божества не могли скрити цього виду.

Поволі підводився він з свого стільця. З якоюсь несподіваною увагою робили йому прохід судді і слідчі, а він ішов п'яним кроком, як чорна тінь сунувся сценою у бічний вихід з залі процесу...

**

...Двері відчинилися нараз. На порозі стояла вгорнута в шаль дружина. Копач зупинився з недовір'ям у своєму ходінні по кімнатці, у своїх спогадах.

— Чому ти вернулася? Що сталося? — запитав він.

І, вичитавши сум і глибоке занепокоєння в її очах, мимоволі глянув на годинник.

— Пів другої по півночі! Боже, що діється з ним! Він проходив пів ночі по минутих дорогах. Він не пам'ятає вже, що робить.

— Я вже йду спати, вже йду, — шепотів він винувато. — Я ждав на тебе.

5

Цього вечора, останнього, вони прощалися ніжно, як завжди. Нечутно зійшла на місто зима, молода і лагідна від повівів недалекого теплового океану, побілила дахи. У меш-

канні Копачів щойно вставлена залізна пічка промінювала теплом.

— Докинеш вугілля о десятій, — нагадувала вона, відходячи до роботи. — Я прийду вночі і докину ще. Па!

З порога вона ще оглянулася чомусь.

— А не забудеш докинути? — запитала вона.

— Зроблю, як кажеш, — промовив Копач тихомирно.

Він прислухувався, як затихнуть її кроки в кінці коридору. Думки пішли звичним шляхом у супровід за нею і урвалися.

З-за муру через подвір'я доносилися крики галасливих порторіканських малят. З другого кінця, через легко відчинене вікно, чути було спів малого жовтолицого Янг-Лі, похиленого у своїй пральні над прасувальним залізком з ранку до ночі. І в ніч. М'яко сунеться залізко по білих полотнах, вигладжуючи їх, а Янг-Лі співає про свою Манг-ва, що її лишив далеко за морями, і вже ніколи не побачить її. Незрозумілі звуки напливали прибоюми, як хвилі Жовтої Ріки. У-у, а-а, у-у-у, ааа.

Старий Копач стояв біля розжареної пічки і довго думав. Що Оля казала зробити? Що вона казала зробити? Ага, докинути вугілля... Докинути...

Він постояв біля пічки, потім присів на стільці коло застеленого бюрка. Від тепла кімнати і журливого співу Янг-Лі надійшла на нього сонливість і втома. Його сива голова схилилася над бюрком, все тіло вляглося в знеможі.

— І що ж ти вдіяв, щоб рятувати свою дитину?

Копач підхопив злякано голову і вже не знав, де він, чи в далекій, заморській країні, в закутках міста-велетня.

чи в своїй канцелрії, де замкнувся, вийшовши з трагічного судового процесу. І хто це говорив до нього? Хто питає його?

Він напружив свою увагу до останніх меж і рантом відчув, наче роздвоївся в собі, наче він не пан над своїми думками. Хтось інший, неуступливий і владний, відібрав у нього невидиму керму свідомости. Чітко, наче луна серед гір у холоді ранку, гомоніли слова.

— Чого лякаєшся мене? Потри своє чоло, розкрий ширше очі. Засвіти всі світла, щоб ще краще побачити свої злидні й самоту. Втекти на вулиці між людей. Хіба можна втекти від себе? Ти думаєш, що я злуда, галюцинації втомленої старої людини? Чому так гарячково шукаєш пояснення мого існування? Чи вперше відчуваєш мою присутність? Ми ж ішли разом все життя. Тільки швидко пульсування молоді крові заливало повинню вражень твій мозок і ти рідко відчув мене. Але коли ти став над берегом пропасти, коли захолола кров у твоїх жилах, як пронизливо відчув ти мене. А пам'ятаєш, як ще молодцем в окопах, у грозу канонади, ти шепотів до мене, радився наче дитина, де заховатися. А скільки разів потім розмовляв ти на самоті? З ким розмовляв ти тоді...?

З ким розмовляв він?

Конач прочунав на мить, він хотів підвестися і пройти по кімнаті, щоб розвіяти до решти злуду, але жоден м'яз не послухав його волі, тільки думка ще жила.

Що він зробив, щоб рятувати свою дитину? Що ж міг зробити? Вийшовши зі залі процесу, він не важився піти додому. Він лякався, що дружина не переживе удару, і зам-

кнувся у своїй канцелярії. Попередити негайно Зоряну, щоб втікала? Депеші поліції швидші. Ще цього самого дня її арештували в столиці і привезли сюди в тюрму. Він не пішов уже на процес, де її сконфронтували з підпільником, що потвердив свої визнання.

Йому здавалося, ні, він був певний, що рятунку нема. І як безмірно дивувався, коли бачив, що вся родина вірить, що Зоряну можна вирятувати. Ішли подачі, відвідування впливових людей. Він переловлював на собі погляди кривняків дружини. Дивувалися, адже він тільки чекав безвольного, що зроблять інші.

А потім пішов сам умолювати без успіху. За ввічливою привітальною усмішкою судді-колеги крилася ясна злорадність. Колега-суддя радів, що презесові поховзнула нарешті нога. Його неминуче звільнять із становища, той займе його місце. І він відійшов покорений, не відважився навіть сказати чого приходив.

Комісара поліції хотів він зустріти ніби випадково. Вони здибалися й минули себе. Вони завжди минали себе у штивному офіційному поздоровленні. І тепер, коли комісар поліції поздоровив його знайомим піднесенням руки до дашка уніформки і незмінним »Добрий день, пане презесе!«, він відчув, що даремно йому зупинятися. Він пройшов мимо, усвідомивши собі нараз, що може було б інакше, коли б жив ближче з тією людиною. Адже за Зоряною слідили вже довго, коли її фото було в альбомі підозрілих осіб. Може в приятельській розмові комісар остеріг би його, може не було б того всього тепер?

Коли вернувся з безуспішної місії, на нього ждала вже

вся родина. Його й не дуже випитували, чомусь ніхто не вірив, що вона pomoже щонебудь. У темноті вечора, в закритій кімнаті йшла важка нарада. Хтось радив найняти славного столичного адвоката, званого з політичних процесів. Його досконала промова на процесі врятувала двох підпільників від кари смерті. Їх помилювали... Хтось до-раджував взяти другого адвоката, теж славного й розумного.

Всі ждали, що скаже отець Синенький, що сидів посеред родинного кола, як патріарх, посивілий і зажурений за долю своєї улюбленої внучки.

— Тут не допоможуть славні оратори, ні столичні імена, — озвався він. — Тут треба іти дорогою, якою не кожний уміє ходити. Треба людини, що має зв'язки з місцевою владою. І єдиною людиною, яка може щось допомогти в тій справі, є адвокат Функель.

— Функель!

Всі глянули тоді на нього, на Копача, безмежно зачудувані. У його вигуку бриніла погорда й зневага. А вони в'язали з цим ім'ям надію. Вірили, як вірило десятки Функелевих клієнтів у рідкісну прикмету цієї людини у найбільше безнадійній справі знаходити точку зацепу, опрокидати вину, громадити несподівані докази протилежного і щасливо пробиратися крізь гущу писаних законів на сухе.

І тесьт дивився на нього якось дивно. Він звик бачити обличчя тестя усміхнене й привітне, він не міг уявити собі його іншим. При ньому ставало легше на душі, як у соняшну днину. Тесьт ніколи не вразив його, між ними все було гаразд. Лише декілька разів побіжними жартами стривожив його і приневолив задуматися. Це тесьт сказав раз,

що »меценас« Копач правдивий жрець Теміди. Що скучно було б богам на Олімпі, коли б усі смертні були такі безгрішні ригористи...

Ні сліду приязни не було тепер на обличчі тестя, ні сердечности. Щось наче присуд вчитав він в його очах і поволі схилив голову, як хилили перед ним засуджені.

— Так, сину, — чув він голос отця Синенького. — Функель! Піди до нього, хай візьме оборону Зоряни.

Він ішов до Функеля наступної днини і вертався з половини дороги. Як? Він іде до Функеля? До оборонця доколишніх злодіїв і шахраїв? До людини, яка вивчила закон не на те, щоб його зберігати, а щоб помагати злочинцям оминати його безкарно? Скільки разів на процесах мусів він уступити і проголошувати сакраментальне звільнення від вини й кари Функелевих клієнтів, хоч ясно було, що вина за ними, тільки нема доказів.

Він вертався під свою хату і не доходив. Вертатися нема куди. Вдома ждали на нього, що принесе нарешті добру вістку. Там півмертва в розначі, без сну, без їжі, дружина, що пропадає за своєю дитиною. Постать Зоряни, тихої гордості і мети його життя, виринала раптом в уяві, він звертав знову кроки, прискіпував ходу. Майже біг, узивши собі до болю чітко, що його дитина ось у цьому брудному завошивленому в'язничному корпусі між злодіями й конокрадами та вбивниками, а він навіть не рятує її.

Він опинився перед домом Функеля, йшов сходами в ждальню. Хтось був у Функеля, чути було крізь зачинені двері, голоси. Він сів, розглянувся. Відно й просто довкола. Не видно отих багатств, що їх повинен мати Функель. Ніби

й не для збагачення й вигоди живе ця людина в кинучій адвокатській роботі, а просто з потреби дії.

Врешті вийшла з канцелярії якась незнайома людина, за нею з'явився по хвилині Функель, щоб запросити нового клієнта.

— О! — Функель завагався на вид несподіваного гостя, але тільки на мить, бо вже приховав своє здивування, вклонившись чемно.

— Пан суддя! Прошу, прошу заходити! — запрошував він ввічливо й сердечно.

Він сідав у фотель поволі, щоб відтягнути якнайдалі цю мить, коли треба буде зустрінутися поглядами. Він глянув нарешті і, на диво, побачив на обличчі Функеля стільки співчуття, що раптом забув про минулі пересправи, забув про свої думки, з якими йшов сюди.

— Яке нещастя, — промовив перший Функель. — Яке нещастя! Ах, ті наші діти! В яких часах живемо, пане президенте! Мій син написав минулого тижня листа, то ми обоє з жінкою так турбуємося; вона плаче й плаче. Боїмося, бо погроми роблять на них. У білий день закололи ендики ножами його товариша, просто на вулиці, перед будинком ветеринарії. І втекли безкарно... А ваша донька, така славна дівчина, така розумна дівчина! Яке нещастя, яке нещастя!

Хтось наче торкав ніжно його затурбованого чола. Його очі звогчили від простих, безпосередніх слів цієї людини. Він навіть не здивувався, як нараз відчув, що не має вже в його серці урази до Функеля. Як смішними здаються йому минулі уявлення про Функеля роботу. Про його продажність, перекуцтво і обман.

— Сліпа наша богиня, — мовив по хвилині Функель, докінчуючи свої думки. — Важко нам знайти справедливість, коли довкола неправда. Вони ж так гноблять вас, закривають школи, винародовлюють. Чи можна дивуватися, що молода людина бунтується проти цього, бунтується проти несправедливості? Чи можна судити її за те?

— Я прийшов просити, щоб ви прийняли її оборону, — прошепотів він. — Чи тут можливе щось помогти?

Очевидно! — певно притакнув Функель. — Я був на процесі. Ваша донька заперечила свою участь у нападі. Поліції не вдалося устійнити імен двох інших учасників нападу. А Зоряна мовчить. Формально проти неї один свідок. Одного мало. Ця людина заломалася під боями, завтра вона може заперечити свої зізнання. Вони пробуватимуть довести своє, а нам треба доказати протидеяне.

— Рятуйте її, — прошепотів він.

Функель діяв. Зараз на другий день він повідомив Копача, що має дозвіл побачитися з донькою. Він побачив її крізь дротяну решітку. Його здивувало ясне, погідне личко дитини.

— Зоряно, — промовив він здавленим голосом, — що ти зробила? Що ти зробила?

І тоді він замовк, бо від його докору яєність і погода щезла з її вродливого личка. Він відчув таку злощасну мить, коли між ними і його дитиною вривається інтимний зв'язок, вони наче чужі собі.

— Я ж так люблю тебе, — зойкнув він.

— Знаю, тату, — потвердила вона.

Він не знав, що тоді казати. Коротка хвилина побачення перемінилася в болячу мовчанку.

— Як рятувати тебе? — шепотів він. — Як рятувати тебе?

— Не журіться, тату. Все буде, як мусить бути. Я вже не дитина, за мене не бійтеся, за мене нехай ніхто не боїться!

Побачення скінчилося швидко, швидше, як він уявляв собі. Їх розлучили. Зоряну повели в гліб тюрми.

Зараз на другий день до них прийшов знову Функель. Вони ждали доброї вістки, але він був похмурий і невеселий...

— Доки ваша донька тут, ми можемо щось зробити, тут я знаю людей, знаю з ким що говорити, — мовив він. — Але її хочуть перевезти в столичну тюрму.

— До столиці, кажете?

— Так. Я сьогодні довідався про те. Вони мотивують тим, що хоч напад був на місцевому терені, два інші напасники мусять походити з інших сторін. Справа ширша, голосніша. Якщо можете що вдіяти, щоб затримати її тут, не гайте часу.

Він не вдіяв нічого, хоч пішов просто просити, молив.

Зоряну перевели в столичну тюрму на довге і затяжне слідство. Він даремно хотів побачити її знову. Функель, робив, що міг, він дав йому адресу шукати ще інших доріг і при цьому натякував, що з Зоряною погано. Її хочуть зломити, щоб призналася до всього і зрадила своїх товаришів. Як довго витримає вона?

Йому ввижались тортури, причувалися зойки дитини щоночі. У багатолюдному жидівському кварталі столиці блукав за вказаною адресою. Тремтячими руками розкладав перед незнайомим старим жидом купу банкнотів. Дав усе, що мав, щоб полегшити долю дитини, щоб рятувати її.

Він ждав нетерпеливо в готелі кілька днів. Крамар з'явився нарешті пізнім вечором, віддаючи гроші.

— Запізно, — сказав крамар.

— Як?

— Вас повідомлять урядово, ніби ваша донька сама відібрала собі життя...

...Копач тремтів судорожно. Думка вривалася, блимала догоряючою свічкою.

— Чи я... міг... врятувати її?

— Чи міг? — запитав мов відгомін знайомий голос його нутрі

— Скажи!

— Скажи!

— Я мучуся... досьогодні. Мені здається... я винен. Ця думка... не покидає мене ніколи. Серце не витримає пекучого болю... Скажи мені правду.

— Правду? Хочеш знати правду?

— Хто ти, що палиш мене пекучим сумлінням все життя?

— Хто я? Я той, що ти ним не був, а міг бути. Я твій другий я. Ми обидва - як повіки одного ока. Коли людина підведе їх, між ними замерехтить позірний світ. Важко бачити правду за життьовим мерехтом. Але повільно й неохильно змикаються знову повіки. І аж як торкнуть об себе смертнохолодні, розкривається перед нами сліпуча Правда.

Затих спів жовтолицого Янг-Лі. Погасла пічка. З проливу Східньої Ріки голосила корабельна сирена похоронним зойком трембіти.

Editorial Mykola Denysiuk,
calle Curapaligüe 790,
Buenos Aires, Argentina.

Se terminó la impresión de
este libro el día 30 de
Junio de 1956 en los
Talleres Gráficos F. Stang,
Pozos 968 - Buenos Aires,
con la colaboración mecánica
de la Linotipia Beeh.

Queda hecho el depósito
que marca la ley.

Se editó este libro
bajo la dirección técnica de
Ihor Welyczko.

PRINTED IN ARGENTINE

Справлення зауважених помилок		
Стор.	рядок	має бути
5	2	»Зустріч«
5	18	внутрішнім
6	18	в Аргентині)
6	18	жида - крамаря
9	11	місту
21	23	у панцирі знання
29	29	студіюючи
32	21	—Зубер!Прапор політехніки вгору!
43	15	в викривлене
43	25	казав мудрий
47	15	за нами
48	13	побережника
49	1	Осінній гураган
55	14	Ілько й Василь пішли в слуги. Два роти менше (пропущено)
58	19	ночі, скроплений
69	12	з тобою
69	20	йду
71	2	Василь та Ілько
71	14	засинаючи
83	9	непомітними цятками
85	27	оживуть, їх очі
88	17	Раз подумав він,
92	27	але ніби не хоче
95	15	уста наблизилися
97	23	А втім Вебер
98	26	у бічній кімнаті
102	18	»Гот штрафе
106	12	виступив гостро
110	4	з райдужними плянами
115	28	головешка, негри
118	27	тепло грубки
118	28	не одне бачив
131	17	це ж типове N. S.
135	14	водитиме пилосмоком
136	20	шибки підказували
144	12	від себе
146	2	він допоможе

ВИДАВНИЦТВО
МИКОЛИ ДЕНИСЮКА
ВЕРФЕЛЬ Ф. — Пісня про Вер-
надету — переклад Гр.
Голіяна
ГУЙРАЛЬДЕС Р. — Дон Сегундо
Сомбра — переклад з ес-
панської мови Ол. Сацюка
ГАЛАН А. — Пахоці
ДРАГОМАНОВА О. — По той
бік світу
КРИМСЬКИЙ В. — Етап
ПАВЕЛГО І. — Україна —
Русь і московізм
ПАКЛЕН Р. — Загадка сфінкса
ПАРФАНОВИЧ С. — У лісни-
чівці
САМЧУК У. — Марія
САМЧУК У. — П'ять по дванад-
цятій — записки на бігу
САЦЮК О. — Злат-жолудь
САЦЮК О. — Скрипка на ка-
мені
СКИТ У. — Сила і слабкість
комунізму
СМОЛІЙ І. — Манекени (новелі)
СТАХОВСЬКИЙ Л. — З Вене-
суельського щоденника
ТИС Ю. — Не плач, Рахиле...
ТИС Ю. — Симфонія землі
ФОРОСТІВСЬКИЙ Л. — Київ
під ворожими окупаціями
ЦУКАНОВА М. — Бузковий цвіт
ЯРОСЛАВСЬКА Д. — В обіймах
Мельпомени (роман)
«ОВИД» — український місяч-
ний журнал. Рік 1949.

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА:
Editorial Mykola Denys iuk
Calle Curapaligüe 790
Buenos Aires — Argentina

